

תולדות הרמב"ן
ויכוח הרמב"ן
אגרות הרמב"ן מארץ ישראל

מאת הרב ראובן מרגליות

בהוצאה מחודשת
עם תיקונים ותוספת הערות
מאת
הרב איל בן דוד

כפר דרום ת"ז - שבי דרום

מכון התורה והארץ
שבי דרום – כפר דרום תובב"א
תשע"ט

עורך ומהדיר: הרב איל בן דוד
חברי המערכת:
הרב יהודה הלוי עמיחי, הרב יואל פרידמן, הרב שי לוי

בהוצאת מכון התורה והארץ
שבי דרום (כפר דרום טובב"א), ה'תשע"ט
טל' 08-6847325; פקס' 08-6847055
אינטרנט: www.toraland.org.il
דוא"ל: machon@toraland.org.il

סדר ועימוד: שחרית 072-2113131
yosi@bsy.co.il

כל הזכויות שמורות

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות הספורט – מנהל התרבות
המחלקה למכוני מחקר תורניים

תוכן

7	הקדמה
9	תולדות הרמב"ן
11	פרק א
17	פרק ב
30	פרק ג
33	פרק ד
38	פרק ה
43	ויכוח הרמב"ן
71	אגרות הרמב"ן מארץ ישראל
73	א.
78	ב.

שער ההוצאה הראשונה

וכוח הרמב"ן

עם המומר פאבלו כריסטיאנו בברצלונה, לפני המלך יעקב הראשון והכומרים, בשנת ה' אלפים עשרים ושלוש.

ובראשו

תולדות הרמב"ן

רבותיו ותלמידיו, קורות חייו ומאורעותיו, ספריו ופעולותיו.

ממני

ראובן מרגליות.

בהוצאת בית מסחר ספרים עתיקים וחדשים
Księg. Margulies Lwów (Poland) Kaźmierzowska 35

נסדר בדפוס נ. קרונברג בילגורי (פולניה)

"לזיכרון עולם לפני ה' תמיד"

מוקדש

לעילוי נשמת הורינו היקרים, יראי השם

יחיא בן יוסף שמעון

נלב"ע י' טבת תשע"ח

סלמה בת סאלם שמעון

נלב"ע כ"ו תמוז תשע"ח

ת.נ.צ.ב.ה.

"לזיכרון עולם לפני ה' תמיד"

לעילוי נשמת

מלכה בת עבי

ו' אדר תשע"ז

הוקדש ע"י יוסף הלרשטיין

הקדמה

רבנו, הרה"ג ראובן מרגליות זצ"ל, ידיו רב לו, לא הניח מקצוע בתורתנו הקדושה שלא כתב וחידש בו. הספר שלפניכם, "תולדות הרמב"ן" הוא חיבורו של רבינו על קורות חייו, שיטתו בקודש, רבותיו והלך דעתו של קדוש ה' זה, רבינו משה בן נחמן. בכישרון רב מכניס רבינו את הלומד אל חדר הורתו ולימודו של הרמב"ן, אל נבכי נפשו הטהורה והמופלאה, ומחבר ביד אומן נימה לנימה עד שפורש את הלך רוחו, ייחודיותו, חשיבתו ומלחמתו של איש אלוקים זה אשר הותיר חותם של נצח בעם ה' ובתורתו.

מיוחד ספר זה בכך שמביא ראיה ומקור לכל דבר, ורובם בכתבי הרמב"ן עצמו. הספר הודפס לראשונה על ידי רבינו בשנת תרפ"ט, ועשרות רבות בשנים שאיננו מודפס ומונח בקרן זוית.

רבנו כלל בו שלשה שערים: בבא קמא – תולדות הרמב"ן, כמפורט לעיל. בבא מציעא – אגרת הרמב"ן מארץ ישראל, אשר כולה דמע ושבר על חורבן עיר קדשנו, ותפילת לב עצומה לבנייתה המחודשת. נתווספה עליה אגרת אותה שלח לבנו מארץ הקודש. בבא בתרא – ספר הויכוח אשר העלה בו הרמב"ן את דבר הויכוח הפומבי אליו נדרש לעמוד בעיר ברצלונה אל מול המומר פאבלו, לעיני המלך, הכמרים והמוני העם יהודים וקתוליים כאחד. בחיבור שלושת השערים לאגודה אחת, מאיר ומשלים כל חלק את חברו עד אשר היו לאחד בפתיחת צוהר מקיף ורב ממדים אל עומק נפשו וגדולתו של הרמב"ן.

בהוצאה מחודשת זו הושקע עמל רב בחיפוש ובדיקת המקורות. הערנו על כך במקומות הצריכים דיוק ותיקון. פתחנו ראשי תיבות במקום הצורך. בתולדות הרמב"ן, ואגרות הרמב"ן הערותיו של רבנו סומנו בגופן 'דויד' לאמור בגופן הרגיל של הטקסט. כל התוספות והשינויים שכתבנו סומנו בסוגריים מרובעים.

בחלק של וויכוח הרמב"ן שיצא לאור בתחילה על ידי משה שטיינשניידר, מופיעות הערותיו בגופן 'נרקיסים' (בגופן הרגיל של הטקסט), והערות הרב מרגליות סומנו בגופן 'אריאל'. התוספות והשינויים שלנו הוכנסו לתוך סוגריים מרובעים.

תודתי נתונה לשאר בשרו של רבנו, ר' חנניה וינברגר נ"י על דחיפתו המתמדת להוצאת כתבי דודו. הקב"ה יברך אותו בכל מילי דמיטב ובאריכות ימים לעבודתו יתברך. גם ברוך יהיה איש רב הפעלים לתורה ולעבודה ר' ניסן סלומיאנסקי נ"י על סיועו בהדפסת הספר. הקב"ה יברך אותו שימשיך לפעול להרמת קרנה של תורה במדינתנו.

אחרונים חביבים, חברי המערכת: הרב יהודה הלוי עמיחי, הרב יואל פרידמן והרב שי לוי – הקב"ה יברכם להמשיך להגדיל תורה ולהאדירה.

בצאתי מן הקודש אודה לה' על שזיכנו לההדיר ספר קדוש זה ולהביאו לפני ציבור הלומדים במהדורה נאה, תורה נאה בכלים נאים.

אחתום בתפילה, 'יהי רצון שלא תארע תקלה על ידינו יהיו נא אמרינו לרצון לפני אדון כל'.

איל בן דוד

**תולדות
הרמב"ן**

פרק א

אם אמנם כי בכל דור ותקופה חיו ופעלו הרבה חכמי לב שכל אחד מהם התמחה במקצוע מיוחד, מי בהלכה ומי באגדה, מי בחקר אלוה ומי בסתרי תורה, הנה בכל הזמנים מעטו אנשי אשכולות ענקי רוח שהקיפו את כל מקצועות התורה ומדעי היהדות, וגם מבני עליה המועטים אלה, אם נתבונן על יצירות אחדים מהם, לא נוכל להאמין כי המה יצירת אישיות אחת, כי באחד מספריו נראהו רק כחוקר ומתפלסף, מפרש ומבאר גם התורה ודברי החכמים הקדמונים רק להתאימם אל תוצאות חקירותיו, ובספרו השני יתגלה לפנינו רק התלמודי או חכם הרזים מבלי שים לב להיקשי החקירה והפילוסופיה, עד שאין אנו יכולים לעמוד על סוף דעתו, ונראה בעינינו כאילו במוחו של חכם זה שכבו הידיעות זו אצל זו מבלי התמזגות לבבית.

ורק מועטים מאד המה גאוני הרוח שכל ידיעותיהם בכל המקצועות נתמזגו בנשמתם, וכל הידיעות העמוקות בכל פינות המדע השונות השלימו זו את זו ושכללו את כל יצירותיו של אותו גאון המחשבה לשלמות בלתי מצויה גם בין החכמים בעלי המקצועות.

אחד מיחידי סגולה אלה ששלט בכל מכמני תורת ישראל ומדעים כלליים, טייל בכל נתיבות פרד"ס התורה והחכמה, ואחדות מוצקת מוטבעת על כל פרי רוחו הכביר, הוא רבנו הגדול ר' משה בן נחמן, הנודע בשם "רמב"ן":

רבנו זה נצר משפחת רבנו יצחק ב"ר ראובן אברצלוני¹ נולד בשנת ד' אלפים

1. בתשב"ץ (חלק א' סימן ע"ב) כותב: בדורו של רבנו אלפסי היו בספרד חמשה רבנים גדולים כולם שמם יצחק וכו' הרביעי רבנו יצחק בן ראובן אלברגלוני שבא מברצלונה לארץ דניה שהייתה שם קהלה גדולה, והיה רב גדול ופייטן וחבר האזהרות המתחילות "איזה מקום בינה", והרב רמב"ן זקנו של מורי חמי היה ממשפחתו וכו', בעל סדר הדורות והרמ"ה רפפורט בספרו תולדות הרמב"ן (קראקא תרנ"ח) כתבו שרבנו היה "נכד" הר"י אברצלוני, וזהו לא בדקדוק כי רבנו יזכיר הרבה פעמים בחידושו את הר"י אברצלוני בלי תואר "זקני" עיין בחידושו לבבא בתרא ק"ד [ע"ב] שם קל"ג ע"ב, ועוד, [רמב"ן מסכת בבא מציעא דף לה ע"א] אבל נאמנה עדותו של התשב"ץ שהיה ממשפחתו, והנה בזמן הריב אודות ספרי 'מורה נבוכים' ו'המדע' להרמב"ם אשר רבנו יונה החסיד שארו של רבנו לקח בו חלק בראש, הוציאו, מתנגדיו של רבנו יונה שם פסול על משפחתו אחת המשפחות המיוחסות אשר בברצלונה, אז יצא רבנו לריב כבוד בית אביו והריץ מכתבים לגדולי הדור לבלום פי מוציאי שם רע, אחדות מאיגרותיו אלו מלאי עניין נדפסו ע"י שזח"ה [שלמה זלמן חיים הברשטאם] בספר קבוצות מכתבים

תתקנ"ד² בעיר גירונדי שבמחוז קטלוניה אשר בארץ ספרד, ועל שם עיר מולדתו נקרא גם ר' משה גירונדי³ ובשם לועזי "מגיסטר בונסטרק די פורטה"⁴.

כבר בימי עלומיו ניכר כי לגדולות נוצר, עוד בהיותו בן שש עשרה שנה התחיל לחבר ספרים ולא פרי בוסר של ימי הילדות, כי אם ספריו העיקריים אשר מהם ישאבו חכמי ישראל מאז ועד היום, חיבר בימי חרפו⁵.

מורו המובהק היה רבנו יהודא בר יקר⁶, וגם למד תורה מפי הרבה מגדולי דורו⁷, ומהם רבנו נתן ב"ר מאיר⁸, רבנו יאשיה הבבלי⁹, ותלמיד חבר היה לרבנו מאיר ב"ר טודרוס הלוי אבולפיא נשיא בורגש¹⁰.

בענייני המחלוקת על דבר המורה [מורה נבוכים] והמדע (הוצאה מיוחדת מ"מכתב עתי" ישרון של קובק) ראה שם מסימן ט' והלאה ובהערות רבי מתתיה שטראשון שם סימן ט"ו.

2. ראה "העב", ביבליוגרפיה (כרך א' צד 34).
3. או ירונדי לפי מבטאם, עיין רשימת הספרים בקמברידז' מהחכם שילר פינש (צד 166 הערה א').
4. דברי ימי ישראל שפ"ר [שאול פנחס רבינוביץ] ח"ה ציון ב'.
5. ראה סדר הדורות בערך רבנו, שהביא כי בשנת תתק"ע התחיל לחבר ספריו, ובהקדמתו להשגותיו שעל ספר המצוות לרמב"ם הוא מרמז על ספרו המלחמות וספרו הזכות שחיבר בימי חורפו להציל את הראשונים מהשגות הבאים אחריהם, ובהם מוזכרים כבר חידושי למסכתות שחיבר קודם להם, וראה בדרשת הרמב"ן לר"ה (פפא"מ תרע"ב) צד 15 [כתבי הרמב"ן ח"א עמ' רכ"ח] שכותב ודבר זה חדשתי **בילדותי** והרציתי הדבר לפני רבני צרפת אל הרב ר' משה בר' שניאור ואל אחיו ר' שמואל ואל הרב ר' יחיאל בפריש ע"י קרובי הרב ר' יונה שלמדו שם וכו'.
6. ראה מונטשריפט כרך ט' מצד 421, וב"כרמל" שנה ג' צד 294 והלאה, ולקמן הערה 15.
7. כן מזכיר בספריו כפעם בפעם: ומפי אחד מרבתי שמעתי, ראה חידושי לבבא בתרא מ"ד ע"א ע"ב [שם מ"ג ע"א, ע"ז ל' ע"א] ובתורת האדם ג' ע"ב.
8. הביאו בחידושי לברכות פרק אלו דברים [לא מצאתי שם], לבבא בתרא ל"ג ע"ב [לא מצאתי שם], ולשבועות ל"ו [ל"ז ע"א] [בספר הלכותות] וראה בדרשה לראש השנה (צד 22) [כתבי הרמב"ן חלק א' עמוד רל"ט] ובש"ת הריב"ש (סימן שצ"ב), ורבנו נתן ב"ר מאיר זה היה גם מורו של רבנו שמואל הסרדי בעל 'ספר התרומות' שהיה אחרי כן גם תלמידו של רבנו, ועיין עליו בישרון (קובק) כרך ה' צד 104.
9. סדר הדורות בערך רבנו.
10. ראה שיטה מקובצת כתובות ט"ז [ע"א] ושם י"ח [ע"א] שרבנו שאל לרמ"ה, וכן בתשובת הרשב"ש (סימן תל"ח) ועיין בש"ת הריב"ש (סימן שצ"ב), ובספר מגן אבות מרבנו המאירי (לונדון תרס"ט) בעניין הראשון [בד"ה מנהג קדום] כתב: מנהג קדום בארצות הללו מימי קדם וכו' ובימי ר' זרחי' הלוי שיצא בבחרותו מעיר גירונדא וזכה ללמוד במגדול לוניל ועמד שם זמן רב וחזר לו לשם והנהיג וכו' ובהגיע תור הרב הגדול ר'

ברוחב ליבו ועומק תבונתו השכיל רבנו ללמוד גם שפות שונות¹¹ ולקרוא בספרי חכמה¹², ויחד עם גדלו בתורה היה רופא מצוין¹³ וחוקר אלהי¹⁴.
ואם כבר בימי שחרותו טייל בכל נתיבות פרד"ס התורה¹⁵ הנה מדי היותו לאיש, תקע עצמו ביותר ללמוד חכמת רזי תורה, ויטה אוזן לשמוע קבלת

-
- משה ב"ר נחמן ז"ל ראה שמקודם לא היו נוהגים כך ושכלל ארץ ספרד לא היו אומרים אותו ונתקשה בעיניו על שהיו אומרים אותו, מצורף למה שהיה הרב בר מחלקתו של ר' זרחי' ומגיה על ספרו עד שחיבר מזה ספר נכבד קראו ספר המלחמות, והעיד הרב ז"ל **ששאל בזה** את הרב המופלג רבנו מאיר מטוליטולא ושהרב ז"ל השיבו שהוא טעות וכו', אולם הרמ"ה באגרתו אל רבנו מתארהו "יקירי וידידי" וראה אודותיו בספר 'אור החיים', מהרב חיים מיכל, בערכו.
11. ראה ברמב"ן על התורה מקץ מ"ג כ'; ויחי מ"ט כ"ב; כי תשא ל' כ"ג; שם ל"ד; תזריע י"ג כ"ט; קדושים י"ט, כ'. אמנם יעוין בחידושי רבנו לגיטין [י"ט] ע"א ד"ה קנקנתום ולבבא בתרא ו' [ח'] ע"א וכרוסו וכו'.
12. הרבה פעמים מזכיר ספרי חכמי הרפואות עיין בפירושו לתורה ויצא ל' י"ד; ויגש מ"ה כ"ו; תזריע י"ג ג'; חוקת כ"א, ט'; ובחידושי לגיטין י"ט ע"א ועוד; וכן מביא **מספרי הנוצרים** המעתיקים בפרשת מקץ מ"א מ"ה; בהעלותך י"א י"ז; וראה בשאלת יעב"ץ (חלק א' סימן י"ד).
13. תלמידו, רבנו הרשב"א בתשובותיו ([חלק א'] סימן ק"כ) כותב: ואני ראיתי את הרב ר' משה בר' נחמן ז"ל שנתעסק במלאכה זו אצל הנכרית לרפואתה כדי שתתעבר וכו' (וראה בשם הגדולים ערך רבנו יונה החסיד מה שכתב לרבנו על המעשה זו תבוא עליך ברכה שאתה מרבה בנים לעבודה זרה וכו'), ועוד בתשובת הרשב"א [חלק א'] סימן קס"ז וסימן תתכ"ה, וראה בחידושי רבנו לשבת צ"ב ע"א, ובפירוש התורה ויגש מ"ו ט"ו; תזריע י"ב ד' ועוד, ויעוין בשו"ת חתם סופר (י"ד סימן קל"א).
14. עיין בספר מצורף לחכמה מיש"ר דילמדיגה וראה ב'נרבוני' למורה נבוכים (ח"ג ל"ב) ובעקידת יצחק מר"י **ערמאה** (שער נ"ז).
15. בספר המלחמות שחיבר בימי חרפו מזכיר רבנו חידושי למסכת יבמות. ובחידושי ליבמות כבר יזכיר חידושי למסכת שבועות, ועוד במסכת שבועות מצאנוהו רומז לתורת הסוד וכותב: פירוש מה בין נדרים לשבועות יש לך סוד, שהנדר לבנין יסוד, והשבועה בו ה"א האחרונה ידועה וברורה מהיות מששה גרועה, ותמצא **שהנדרים ע"ג תורה עולים**, וכן לבטל המצות חלים, ואין כן בשבועות, יען כי פרייהן מאותן נטיעות וכו' (כדאי להעיר על דברי הזהר פרשת משפטים קט"ו סוף ע"ב **נדרים** מתמן **ע"ג שבועה עולים**, וחלים ע"ד שאין בו ממש בגין השבועה איהו עלמא דין דלית לה קיומא אלא על יסוד כו' שהדברים מפליאים [לאשר הם נסתרים מדברי משנה מפורשת] (ראה שבועות כ"ה ע"א ונדרים י"ג ע"ב) חומר בשבועה שחלה על דבר שאין בו ממש כדבר שיש בו ממש מה שאין כן בנדרים] וראה מה שכתב הגאון יעב"ץ במטפחת [ספרים] ובנצוצי אורות שעל גיליון הזהר שם ובהגהותי "נצוצי זהר" ציינתי שם למה שכתב המגיד מקוזניץ בספר נזר ישראל והגאון ר"ש נטנזון בהסכמתו לספר בית ישראל מהר"צ

רבנו עזרא ורבנו עזריאל תלמידי רבנו יצחק סגי נהור, אם כי היו צעירים ממנו לימים¹⁶, לא הניח רבנו מקרא, משנה, וגמרא, דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים הוויות דאביי ורבא ומעשה מרכבה¹⁷, עד כי היה לאב לחכמה ואב לדורות, עמוד התווך של היהדות, שבכל גלילות קטלוניה סמכו עליו כעל מגדולי מפי הגבורה¹⁸.

ונהרו אליו תלמידים הגונים מכל קצווי ארץ לשנות מי תורתו, ומהם הרבה מגדולי ישראל עמודי התורה בדור שאחריו, כרבנו שלמה בן אדרת

מזידיטשוב ובעטרת צבי שם ומה שכתב בסוף ספר מי השלה מהגאון בעל שער חדש שעל העיטור והארכת בזה.

ונודעה המסורה שרמב"ן הוא ששלח הזוהר לקטלוניה ראה הלאה פרק ה' הערה 97 ובספר גד"פ [גאטטעסד פארטרעגע לצונן]. מהדורה חדשה צד 417 בהערה וברעווי הצרפתי [REJ] (כרך כ"ב צד 45 הערה 3), ויתכן כי גם תורת הסוד למד רבנו מרבו המובהק ר' יהודה ב"ר יקר שהיה מגדולי המקובלים והרבה דברים בסתרי תורה מובאים בשמו בספר הנפש החכמה (סימן ס"ט) מר' משה די ליאון ובספר כתר שם טוב פרשת יתרו מר' שם טוב גאון בעל מגדול עוז, ואך ע"י ר' עזרא התעורר להעמיק בחכמה זו, ויעוין בסדר הדורות (ערך רבנו) שהביא השתלשלות אגדות נפלאות איך נתעורר רבנו ללמוד מרבי עזרא וכי השתמש רבנו גם בקבלה מעשית.

16. ראה שם הגדולים (מערכת הגדולים ערך ר' עזרא) שכתב: ר' עזרא ור' עזריאל תלמידי רבנו יצחק בן הראב"ד רבותיו של הרמב"ן בקבלה וכו', אמנם רבי חיים מיכל בספרו אור החיים (ערך ר' עזריאל ב"ר מנחם) העלה, כי ר' עזרא, הוא הוא, ר' עזריאל, שתי שמות מתחלפים או האחד מקוצר, ועוד כתב כי רבי עזרא היה תלמידו של הרמב"ן לא רבו, כי צעיר ממנו היה, אמנם בתולדות הרמב"ן לרמ"ה רפפורט (הערה נ"ב) העיר בצדק שר' שם טוב גאון בעל מגדול עוז (תלמידו של הרשב"א ראה אודותיו בשם הגדולים בערכו, ובחלק ב, מערכת ספרים, ערך מאירת עיניים. ועיין ברעווי הצרפתי [REJ] (כרך עשרים צד 82) ובאור החיים (מרבי חיים מיכל) בערכו, חיבר גם ספר "בדי ארון" נדפס בפאריז תרכ"ו ע"ס התגין וראה אודותיו במכתב עתי העבר, ביבליוגרפיה מר"ח בראדי (כרך י"ב צד 48) הביא בזו הלשון: ור' עזרא ור' עזריאל מגירונא חברו פירוש ההגדות וכו' והוסיף ר' עזרא לחבר פירוש התפילות וכו' הרי עדות בן זמנו בערך כי שניים היו. מה שטען רבי חיים מיכל נגד המקובל שרבי עזרא היה רבו של הרמב"ן לאשר היה צעיר ממנו לימים, הנה בשם הגדולים (ערך רבנו) הביא כי חכמת הקבלה למד רבנו **בזקנותו**, ובכן יתכן שילמד הזקן גם מהצעיר ממנו בשנים דבר שהתמחה בו הצעיר ביותר.

17. ראה בשו"ת הריב"ש (סימן קנ"ז) שכתב כי רבנו תקע עצמו יותר מדאי להאמין בלימוד קבלה ומה שכתב עליו בספר עבודת הקודש (חלק עבודה פרק י"ג) ור"ש זקס בהערותיו לשירי רבי שלמה בן גבירול (עמוד ד') ובכמה דוכתי, וכבר העיד מורינו הרב חיים ויטאל ז"ל בהקדמת עץ חיים כי קבלת רבנו עמוקה מאוד היא כולה קבלה אמיתית מפי אליהו.

18. שו"ת הריב"ש (סימן תט"ו).

"הרשב"א"¹⁹, רבנו יונה גירונדי²⁰, רבנו נסים גירונדי²¹, רבנו אהרן הלוי "הרא"ה"²², רבנו שמואל הסרדי בעל התרומות²³, רבנו שלמה ב"ר יצחק הפייטן²⁴, רבנו דוד בונפיד²⁵ וכמוהם.

ואור תורתו האירה לא לבד לאלה התלמידים ברוכי ה' שזכו לעמוד לפניו כי אם חדרה לכל מושבות ישראל ע"י ספריו המלאים אורה, ואריות שבחבורה הוו נפקין [יוצאים] 'זיקוקי דינור' מפומייהו [מפיהם] בעסקם בחידושי²⁶ ודקדקו מאוד בהם כי כל דבריו במספר במשקל ובמידה ואין בהם יתור אפילו אות אחת²⁷.

בימי עלומיו התחיל לילך בעקבות רבנו הגדול הר"ף להשלים בסגנונו הלכה ברורה למסכתות נדרים, בכורות וחלה, ושקד להעמיד דבריו בכל מקום וליישבם מהשגות המאחרים ממנו, כן חיבר רבינו ספר הזכות לישב השגות הראב"ד, וספר מלחמות ה' נגד השגות רבנו זרחי' בעל המאור על הר"ף, ויחד עם חבוריו הענקיים האלה העלה עלי ספר חדושי על התלמוד, וערך תשובות

19. ראה תשובותיו (המיוחסות לרבנו) סוף סימן קכ"ד, ועיין בשו"ת הריב"ש (סימן י"ד) שכתב: כאשר כתב הרשב"א בתשובה ואפשר שהרב ר' משה הלך בזה לשיטתו שאמר בעיקר השני של ספר מצות וכו' מלבד שיש עליו קושיות גדולות חבילות שהיקשו עליו גדולי ישראל ואחד מהם מרבתי רב גדול ומובהק חבר (השגות על) ספר המצוות והביא עליו תלי תילים מראיות ודברים מבטלים וסותרים העיקר ההוא כל זה כתב הרשב"א ז"ל בתשובה ההיא ורמז באחד מרבתי על הרמב"ן ז"ל כו' עד כאן לשון הריב"ש, ומצינו כי הרשב"א היה תלמידו של רבנו גם ברזי תורה. עיין בספר מערכת האלהות (פרק ד') שהביא בשם הרשב"א שקיבל מן הרמב"ן.

20. ראה אור החיים מרבי חיים מיכל (מספר אלף ל"ט) ובאריענט ש"ה צד 188 וראה בספר השנה של בריל (ח"א צד 230) ובשם הגדולים מהגאון חיד"א (ערך רבנו יונה) העיר שבעליותיו לבתרא כתב יד אינו מזכיר לרמב"ן אמנם ראה מה שכתב הגאון חיד"א עצמו שם בערך הרשב"א ד"ה וראיתי להרב ברוך אנגיל, ויונח.

21. שם הגדולים ערך הר"ן וראה מה שכתב הר"מ רפפורט בספרו (פרק ג' הערה כ"ח).

22. שם הגדולים בערכו ובאור החיים, מהרב חיים מיכל (מספר רצ"ג).

23. ראה שם הגדולים בערכו (ולמעלה הערה 8) ונקרא "הסרדי" על שהיה מארץ סרדיניא באיטליא ראה מה שכתב ריט"צ במונטשריפט 157 (ואין להגיה הספרדי כדעת הר"מ רפפורט בהערה כ"ד שם).

24. שייסד "שכורת ולא מין" ראה שו"ת רשב"ש (סימן תנ"ו).

25. מובא הרבה בחידושי הר"ן לסנהדרין וראה אודותיו ב"הקדם" שנה א' צד 131 (ועיין בספר תולדות הרמב"ן שפרט עוד אחדים מתלמידי רבנו ואלו האחרונים לא הזכיר) וראה אשר שר עליו ר' משולם דיפיארה מובא ב"החוקר" שנה ב' צד 25.

26. שו"ת מהר"י בן לב ח"ג (סימן מ').

27. ר"י קונפנטין בדרכי התלמוד, וראה ריטב"א שבועות כ"ג ע"ב.

להדורשים ממנו דבר ה'²⁸. וסמכו על הכרעותיו כעל משה מפי הגבורה בהיותו סיני ועוקר הרים וכל דבריו כגחלי אש²⁹, ולא היה גדול ממנו בחכמה במנין וביראת חטא³⁰. כי זה משה איש האלוהים הוא חברו של המיימוני ושניהם תלמידי העמרמי שהם נשיאי עולם שלשתם³¹.

ותגדל כבודו של רבנו גם בעיני מלך ארגוניה ושרי המדינה עד כי עלה לו להשפיל את התנשאותן של משפחות גדולות שנטלו לעצמם שררה על הציבור, ובתוקף דבר המלך, הועמד רבנו לשפוט אותם ולהציל נעשקים מיד עושקיהם³².

28. ספריו מפורטים להלן בפרק ה'.

29. שו"ת הריב"ש (סימן תט"ו).

30. שו"ת הרשב"א (סימן תי"ג).

31. הר"א אבולפיא בספר שבע נתיבות החכמה [התורה], (צד כ').

32. קבוצת מכתבים שהוציא לאור הרב שלמה זלמן חיים הלבפשטאם (במברג 1875) סימן י"ג, דביר ספר שני צד 316.

פרק ב

התקופה שבה חי רבנו היא התקופה החשובה ביותר בתולדות עמנו בימי הביניים, והיא הטביעה את חותמה על הלך הרוח במחנה ישראל מאות בשנים. בימים האלה התלקחה בכל תוקפה מלחמת הדעות, מלחמה מסביב לספריו של המורה הגדול רבנו משה בן מימון עליו השלום.

רבנו המיימוני ברוחו הכביר סלל נתיב בהתאמת הפילוסופיה לתורת ישראל, ודעותיו המזוקקות בשורשי הדת והאמונה העלה על ספרו "מורה נבוכים" ותוצאות מחקריו אלו רמז עוד לפני פרסומו של המורה נבוכים, בקצרה בספר "המדע" הראשון בספרו הענקי היד החזקה.

ככל עושה חדשות ידע רבנו כי ימצא מתנגדים, ובייחוד כי בכתבו דבריו בספר שזהו כמלמד לפי עשרות אלפי אנשים, בטח יהיו ביניהם הרבה שלא הוכשרו ללימודים כאלה, ובהיכנסם לפרדס יוכלו להיכשל ולפרוץ גדריו, לזאת השביע בשם ה' את כל מי שיקרא ספרו שלא יפרש ממנו אפילו דבר אחד ולא יבאר ממנו לזולתו, כי המה ערוכים רק לחכם ומבין מדעתו, ואם על כל זה, ייכנסו לפרדסו שלא ברשות אין אחריותם עליו, והצהיר: אני האיש כשיציקו העניין ויצר לו הדרך ולא ימצא תחבולה ללמד האמת שבא עליו מופת אלא כשיאות לאחד מעולה ולא יאות לעשרות אלפים סכלים, אני בוחר לאומרו לעצמו ולא ארגיש בגנות העם ההוא.³³

ואמנם כאשר התפשטו ספריו אלה, ובייחוד כאשר תרגמו מערבית לעברית את הספר "מורה נבוכים" והיה לנחלת העם והמונו בכל קצות הארץ אשר שמה הגיע, החלה עוד בחיי רבנו הגדול התנגדות לאחדות מדעותיו בספריו אלה, אבל אישיותו דכאה קול המערערים, וכאשר קם רבנו מאיר ב"ר טודרוס מבולפיא וערך אגרת קנאות נגד דעותיו בספריו אלו על מהות העולם הבא ותחיית המתים³⁴, קם נגדו אחד מגדולי חכמי לוניל הוא רבנו אהרן ב"ר משולם³⁵, ודיבר עמו משפטים על אשר ירהיב להרהר אחרי איש שלא קם כמוהו מימות רבינא ורב אשי.

33. בפתיחתו למורה נבוכים.

34. ראה כתאב אלרסאיל [ספר האגרות לרבנו מאיר הלוי] (פאריז תרל"א).

35. ראה אודותיו במבוא לספר השלמה לסדר נזיקין (פאריז תרמ"ה) מצד 8 והלאה.

ולאשר התמחותו של הרמב"ם בתור עמוד ההלכה היא אשר פלסה נתיב גם לדעותיו הפילוסופיות, החלו מתנגדיו לנסות להחליש את הסמכות שלו בדבר דת ודין בערכם השגות על פסקיו והכרעותיו.

אחד מראשוני המשיגים היה הר' דניאל ב"ר סעדיה הבבלי מגדולי תלמידי ר' שמואל בן עלי ראש הישיבה בבגדד, אמנם השגותיו אלה ערך בטוב טעם ודרך כבוד ושלח אותם לרבנו אברהם החסיד בנו של הרמב"ם, וגם הוא ענהו באמרי חן, אבל בביאורו של ר' דניאל זה לקהלת הטיח דברים נגד דעותיו של הרמב"ם בעיקרי אמונה ופגע בכבודו. מעריצי הרמב"ם ובייחוד תלמידו החשוב ר' יוסף אבן עקנין דרשו מרבנו אברהם לנדות אותו על כבוד הרב, אבל בחסידותו וזכות רוחו לא הסכים רבנו אברהם לדרישתם, באומרו: אני בעל דינו ולא אדון אותו לא לכבודו ולא לכבוד בית אבא, וגם מנע את מקנאי כבוד אביו מלנדות את הר' דניאל יען כי שמע עליו שהוא דורש ברבים דברי תורה ומוסר ומושך לבם ליראת ה' ועבודתו.

אבל דעת מעריצי הרמב"ם לא נתקררה ויחזקו דבריהם על ר' דוד נשיא הגולה במאסול לנדות את הר' דניאל, החלו בזה מקנאי **כבוד רבנו הגדול להשתמש במלחמת הדעות בחרמות**. אולם גם המתנגדים לא רפו ידיהם ובייחוד יצאו במלחמת תנופה רבנו שלמה מן ההר ותלמידיו רבנו יונה החסיד מגירונדי ורבנו דוד ב"ר שאול. בית דין של שלושה עמודי התורה אלו פרסמו בשנת תתקצ"ב חרם על ספרי המורה והמדע, ואגרות קנאות הפיצו בקהל שבהן פגעו גם בכבודו של המורה הגדול בהרהורים אחרי אמונת לבו בעיקרי הדת.

החרם הגדול הוא העלה את חרון אפם של מכבדי הרמב"ם, ושלושה קהילות מהחשובות ביותר, הן: לונל, בדרש, ונרבונא, החרימו את רבנו שלמה ושני תלמידיו, ושלחו אגרות אל כל קהילות פרובנס לעמוד לעזר להציל כבוד מאיר עיני ישראל רבנו משה מיימוני, ואז התלקחה להבת המחלוקת בכל ערי ישראל.

שני הצדדים פנו בדבריהם לרבנו הנחמני [רמב"ן] עמוד התווך של היהדות בזמנו, והוא השתדל לכבות אש המחלוקת והוכיח **גם שניהם** על השתמשותם בנשק החרם. באגרתו לנשיאי ארגון אצילי נבארא ושרי קשטיליא שהיו בקשר עם המחרמים את רבנו שלמה ותלמידיו הוא כותב:

"אם רבני צרפת אשר מימי תלמודם אנו שותים דברו על השמש בחצי השמים, לכסותו תחת כנפים, וירח המזהיר צו לסתום, ובעד כוכבים לחתום, אין על הרב המגיש דינו לפניכם חטאת, כי הוא על חברו חלק, ובשנגדו

המפליג דעו, יגיד עליו רעו, לא נתן הנביא לאלהי תפלה, ובמלאכיו לא ישים תהלה, ואתם רבות אל תשמעו לדברי בעל המחלוקת, אל תאמינו ברע, אל תבטחו באלוף עד אשר מפי בעל דינו תשמעו החילוף כי צדיק הראשון בדינו ובא רעהו וחקרו...."

ולחכמי צרפת שנתנו ידם לחרם נגד ספרי המורה והמדע ערך אגרתו הנפלאה המתחילה 'טרם אענה אני שוגג'³⁶, ואחרי חלקו להם כבוד מלא חופניים הוא כותב:³⁷

"רבותינו הצרפתים, תלמידכם אנו ומימכם אנו שותים הגיעוני דבריכם נדון בהם, ואין אנו כחולקים עליכם, אבל כמו שאמרו בירושלמי³⁸, לית ריש לקיש מתרס לקבל ר' יוחנן בגין למפלג עליה אלא בגין לאפוקי עובדא מנייהו, ועל הדרך הזה ועל הענין אשאל מלפני כבודכם, אזין עד תבונתכם, אחרי הדברים והאמת, בראותי עצתכם הטהורה נסכמת, עדתכם הקדושה חותמת, כל ארץ צרפת רבנים ושרים פנת שבטה כולם הסכימו לנדות ולהחרים על כל איש אשר ידו הרים, להגות בספר מורה נבוכים, וספר מדע, וקרנו יגדע, עד אשר יגנזו גניזה עולמי, וזה תופס דבריכם מעט מהרבה, וניצוץ מהמדורה גדולה אשר לא תכבה, ולמה קדושי עליון פרשתם לרוב הקהלות רשת החרם, לקטף עוללות ואשכול, להשחית את הכל, כי תתנו ארץ הלזו לבוז ולמשיסת רכושם, ולשאול באלה נפשם, ולא נתתם כבוד להרב הגדול, אשר בנה בתלמוד מגדול עוז לשם ה' ומקדש להמוני עם ארצות, העולים בפרצות, ובית תלמודנו השמים שמטות עולם יקומם, בכל גלות החל הזה בספרד ובארץ המערב, ואל המזרח ואל הצבי היה מושיע ורב, כמה נדחי חכמה קבץ, כמה בתי מדרשות ריבץ, לכמה רעבי תושיה נתן מימנו נאמנים, והשיב בדברים הנכונים, ואם אתם בחיק האמונה אמונים, שתולים בחצרות הקבלה דשנים ורעננים, הלא תשומו לב ליושבי קצוות, כי השיב לבצרון אסירי התקווה, ומוכרחי התאוה השביעים באמונתינו, ובקבלתנו נפשם הרוה, תחת אשר מלא כריסם מהבלי היונים, והאכילו בטנם הזיות, ילעיגו בשפה לנפשות הבוטחות, ולנשמות המקוות, יניעו ראש לתורה, וכי אין טעם לעבירה, אין ריח למצות, בדרכי

36. נדפסה בשו"ת הרמב"ם לייפציג, ובשינויים בירחון [הירחון להיסטוריה ומדעי היהדות] לרז"פ [ר' זכריה פרנקל] (חלק ט' מצד 184 והלאה); [וראה עוד כתבי הרמב"ן (מוסה"ק,

ח"א מעמ' של"א ובפרט עמ' של"ו-שנ"א].

37. [כתבי הרמב"ן, שם עמ' של"ח].

38. גטין פרק ג' סוף הלכה א'.

תורתנו לא יעמיקו ובילדי נכרים הספיקו, ולולא מדברי הרב ומפי ספריו חיו ונפשם מדשן חכמתו ירו, ובאהלי תעודה ישליו, כמעט רגליהם נטיו.

הלכם גאוני התלמוד הטריח עצמו? והוא כמוכרח ואנוס, לבנות ספר מפני פילוסופי יון שמה לנוס, לרחוק מעל אריסטו וגאלינוס, **השמעתם דבריהם?** **אם טעיתם אחרי ראיותיהם? לא אליכם רבותינו!** הביטו וראו היש מכאוב כמכאובינו, כי גלו מתורת אביהם, אשר בעונותינו שריד בגלות ירושלים אשר בספרד, והותר לקרובי מלכות ללמוד חכמת יונית, להבין בחכמת רפואות, לשער כל מדה ולדעת כל תבנית, ויתר החכמות ותחבולותם, להיות נפשם בחצרות המלכים ובטירותם, אף כי אלה חכמות מותרות רבותינו ז"ל הזהירו בהם וצוונו עליהם, וכאשר אבדו ספרי חכמותינו, באבדן מולדתנו, והוצרכנו ללמוד בהם מספרי היונים והעמים השונים נמשכו הלבבות אחרי היונים, התחילו בשבח וסיימו בגנות, **והנה שם הרב ספריו כתריס בפני הפורעניות,** מגן הוא לחצי קשתי בני יון, החוקקים חוקי און, להעלות הטובעים בבור שאון טיט הון והנראה לכם מן הספר ההוא בפרקיו, וחלקים כי לקרב רחוקים **נטה מהקו** בעקבי הפלסופיא יצא, על דלתי חכמה נקש, קשה בעינכם שדחה אויביו בקש, למה פלילי צדק לא תתנו מחסום לפי ספריכם, על פני אומרכם, ללמוד אתכם דבריכם, זונות מפרכסות זו את זו ת"ח לא כל שכן, האמר באזננו בגאווה ובז **מילין דלא נשמע לכם,** עין קהילתנו דמוע תדמע, הוצאתם עתק מפיכם, דברים הנראים לקנאה ושנאה נאמרין, אסור לשמעם אף כי לכותבם ומכל שכן לאמרם, שכתבתם ואמרתם **על הקדוש ההוא, בכל גלות צרפת וספרד לא קם כמוהו, המורה יורה, מי כמוהו מורה, ובכל מיני חכמות בקי, משנתו קב ונקי,** פערתם פה לבלי חוק והעתרתם בדברים הנשמעים למרחוק, באמרכם על הגאון יש לנו גדול ממנו שנעשה צדוקי³⁹, הנה זאת לא צדקתם אענכם, לא דיברתם נכונה בעבד ה' ואוכיחכם, ואקרבה לענות כי לא אשא פני איש, להשיב על זה אמהר ואחיש, ואל אדם לא אכנה, אל הגאון ומוראו אקנא, מדוע את הרב מעשהו תפריעו, וצדיק כביר תרשיעו, הלא שאלתם עוברי דרך המאריכים לשון המפליגים מליצה הנושאים משל בערך, בתהלת הרב הגדול במעלת חסידותו, בתוקף אמונתו, בעוצם ענותנותו, בגדולת יחוסו, בנדבת כיסו, במעשיו הנפלאים, במליו הנוראים, בהיותו ביראת אלהיו דבוק וחושק, ובתלמודו נושק, אוהב דברי חכמים ומחבקן, הם

39. נרמז לאומרם בברכות כ"ט ע"א יוחנן כהן גדול שמש בכהונה שמונים שנה ולבסוף נעשה צדוקי.

מחמד עיניו ומחמד לנפשו, עטרת לראשו, האם ראיתם ספריו, אם דקדקתם בחיבוריו, השמעתם אותו מבעט באיסורין, בקלין וחמורין, אם השמיט כל תקנה וגזרה, ולא עשה סיג לתורה, אם העלים עיניו מעירובין וידים, אם שכח עומר בגורן, בעוף וגבינה הנאכלין באפקורן, והלא החמיר בהן, ויותר מן הדין.

לא לכם רבותינו להקל ראש כנגד המזרח, מי הכה הצדוקים אשר היו כגיבורים חוסים, מי נתן הביתוסים לשוסים? הלא הרב ז"ל כי ה' עמו, והוביש רוכבי סוסים, והוציא אדיריהם מחצר מלך מצרים, מפחדו יגורו ומשאתו חרדים, ורבים מעמי הארץ מתייהדים, כי נפל פחד הרב עליהם, ונתחזק מוראו על כולם.

והנני מעיד עלי לפני רבותי, שמים וארץ, כי שמענו ממגידי אמת, שבכל ארצות מלכות תימן, קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצות לשמן, והם מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש, בחייכון וביומיכון, **ובחיי דרבנא משה בן מיימון** אשר האיר עיניהם בתורה, והעמידן בקרן אורה, לבטל מהן גזרות קשות וכובד המס, כי היו כטיט חוצות מרמס, ומעליהם עול מלכות הרים, ויחלו מעט ממשא מלך ושרים, וקהלות אלה בשמעם את דברי האלה יצאת הלא יפרקו עול המורא, ויגלו פנים בתורה, להתריס כנגד רבני צרפת ידברו, ואיש את רעהו יעזורו, לחזק מתנים ולאמץ כח על דברי הרב הגדול, וללומדים בספריו יאמרו חזק, והברק כמראה הבזק, להחזיק ידים ולהוסיף ישיבה עוד, ולאמץ מאד, תעשה תורה כשתי תורות, וכל ישראל שתי חבורות, אלה ישפטו בעמק יהושפט, ואלה יבאו ונחו בנחלי הבתות, ושתי ישתו אשר אין משפטם לשתות, אלה יעמדו על גזרתכם ואלה לא יחושו על מעלת תורתכם, והלא אפילו לאנשי ביתו של אדם עבדיו ושפחותיו הכנענים רבותינו צוו שלא להטיל אימה יתירה עליהם שמא יאכילוהו דבר איסור, ואפילו בשלושה דברים המוטלים חובה על הבית הצריכו למימרינהו בניחותא כי היכי דליקבלינהו מיניה, וזה ק"ו שאין עליו תשובה, על אחת כמה וכמה להזהיר את הרבים ולייסר קהילות גדולות, עם עצום ורב אשר בהם כמה חסידים וכמה חכמים שהכל חייבים בכבודם, הרבה משתים עשרה רבוא אדם כל שכן וכל שכן שהיה צריך לבא במטו [בקשה] ולייסר בנחת ולואי שיהא בדור ראוי לקבל תוכחה כי העזות פורחת, שובבה העם משובה נצחת, ואם תגזרו דבר שלא יהיו מקבלים מחיבה, לא יחושו לחרם מניינכם, ויאמרו לעיניכם אדרבה, ויהיה לרגלם רשת ולמכשול סיבה, ואין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה, ולמה רבותי וגאוני תבלעו את נחלת ה'. והנה אנו קיבלנו גזרתכם, וניזהר מחרב פיכם, עד תחקרון מלין

ותשמעו אמרים נכוחים, כי אין בסביבתנו פחים, אין בארצותינו נודד כנף ופוצה פה ומצפצף כנגד קבלתנו, אין פרץ ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותינו, ואמנם כי מבין ההרים מרכבה יוצאת אשר בה הסוסים שחורים וחרב המתלקחת בתוכם חזיתי, מעלה עשן כנגדם ראיתי, והנה הרב ר' שלמה שם ישר ניכר עמו, כי ריב לחכם עם חבריו עם חכמי ארץ יתווכח, ואנחנו לא ידענו קשט אמרם דבר מי יקום ממנו ומהם, ואמת שמענו את הרב הגדול מחזיק במדרשי רבותינו ובהגדתן **שכל הדברים יהיו כהויתן**, בסעודה העתידה ביין המשומר ולויתן, בגיהנם וגנת ביתן, המחכה יראה והמכחיש לא יזכה לראותן, ויגל כמים משפט וצדקה בנחל איתן ואתם רבותינו הקדושים, קובלים עליכם פרושים, אם באתם לגדור גדר להרים מדרכם מכשול ופוקה, יצא מפיכם צדקה, כי אולי ראיתם צורך שעתם ולהניח מקום לשלוח דברכם מהר, כאשר הראה אתכם בהר, הוא מגדל מונשטיפור המר והנמהר, **למה כללתם אותנו עמהם** להכניס ארצנו בגזרת החרם והאלות ההם, ומה לנו ולהם וגבול נתן ה' ביננו וביניהם, ואחרי שאין במקומינו מחלוקת ולא שוד ושבר בגבולנו, **אין אחריות חרמכם עלינו**. והנה קהלתנו חסים על כבוד הרב הגדול ומקנאים לו קנאה גדולה לכבוד תורתו וחסידותו, ואת יקר תפארת גדולתו, לא מהיותינו פוסחים על שתי סעיפים, לסור מני דרך מני ארח רבותינו היפים, אל הבלי פלסופים, ואם יעלה על ליבם מקצתן מגזרתכם ועל כן ספר המורה ירחיקו, ומדבר בעניניו שפתותם ידביקו, כי ליבם כמחט סדקית, לא ידעו דרכיו ובנתיבותיו לא העמיקו, מה יאמרו לספר המדע, והמכתב מכתב אלוהים אשר העתיקו, מפתח לספרי הרב ז"ל בתלמוד ומבוא לכל חבוריו, סופר מצות ה' עשה ולא תעשה, מלמד לתלמידים כבוד ומורא בהלכות ת"ת, יורה חטאים דרך בהלכות תשובה, ובנחת ובשובה, ובלי קושיא והיות, מפיק מרגליות, כי לא מצינו דברי תשובה בתלמוד רק מפוזרים ומפורדים בין ההלכות והאגדות בלי בירורים, ובכל חבורי גאונים הראשונים והאחרונים לא מצינו אותם ענינים דרושים לכל חפציהם ומזומנים, כאשר המה מפורשים ומבוארים בספר ההוא הממולא פנינים, המיוחס בספרים מבחוץ ומבפנים, ומחסדכם רבותינו הודיעוני **מה לכם ולספר ההוא?** כי תורה היא וללמוד אנו צריכים כי שמענו שאתם אומרים **כי הוא ככופר מדינה של גהינם** מפני שאמר הנקמה שאין למעלה ממנה היא שתכרת הנפש ותאבד, ואנכי הצעיר לא האמנתי לשמועה, כי קראתם אחריו מלא, עפ"י הדברים האלה, שהרי רבותינו ז"ל באותו לשון אמרו בספרא, לפי שהוא אומר כרת בכל מקום ואינו יודע מה הוא כשהוא אומר והאבדתי הנפש למד על הכרת

שאינו אלא אבדון, וח"ו לכפור כי יש גיהנם ותפתה וכפור, וכל אדם בידו ידליק אורו, ובורו יחפור, כי המכחיש בזה קרע מעיל האמנה, וכסות הקבלה בל יתפור, ויעשה אדם כדגי הים ורמש וצפור, אבל אמת ואמונה נכון וקיים, כי לאלוהים יקידת נור בציון אור לו בירושלים, תנור מעלה עשן כקטור הכבשן, וכך היא בעיני אני הצעיר תלמידכם וכל חייבי כריתות יורדין לגיהנם ונדונין בה י"ב חודש ונפשם כלה מתוך דין שלה, ומתבטלת והולכת לה, וזה שאחז"ל לאחר י"ב חודש גופן כלה ונשמתן נשרפה ורוח מפזרן תחת כפות רגלי הצדיקים, כלומר שמאותה שעה ואילך אינה במקום דין ולא במקום תענוג אלא בטלה ואובדת, וזהו שאמרו רבותינו ז"ל אין כרת אלא אבדן, ונמצא דברי הרב הגדול קיימים, שאמר הנקמה שאין אחריה נקמה היא האבדון, שהוא ודאי סוף הנקמה ותכליתה, וחלילה שלא כפר בדין הראשון שבתחלתה, שהרי הרב הגדול אומר כן באותן ההלכות, ונדונין על חטאותיהם כו' וזה הדין בודאי במקום ההוא, ואתה קרא אותו גיהנם או תפתה או עלוקה שהיא עכ"פ מקום המשפט שמה הרשע, אשר שם אלוהים לכלות הפשע, ולהתם חטאת העוברים, מקום אשר אסירי המלך שמה אסורים, על כן אמר הרב הגדול ז"ל נידונין כפי רשעם, ואח"כ יש לה חלק וזכות לעוה"ב, אלמא אית דין ואין דיין, נושא חשבון ונותן במנין, מוריד ומעלה הורס ומקים הבנין, וכן פירש הרב ז"ל באחרים ונידונין כפי גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים כגון המינין והאפיקורסין, הרי שהפריש הרב ז"ל בין חייבי כריתות ובין הנידונין לעולמים, לפי שאלו אובדים ואלו נידונין לעולמים, כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה, ואמת שלא ראיתי בכל דברי הרב זכר ל"ב חדש שהזכירו במסכת ראש השנה ובמקומות אחרים, ונ"ל שהוא ז"ל סבור דלאו דוקא קצבה נקט, שאין דין החייב כרת אחד, שוה לחייב שלשים ושש כריתות אלא סימנא בעלמא הוא, ומאן סליק לעילא ואמר דדוקא היא, זהו דעת הרב ז"ל ובוודאי דמתניתין דעדיות הויא תיובתא, מ"מ המפרש כן אם אמת אם שקר, לא כפר ברבותינו ז"ל ולא פקר, אבל בין טוב לרע כפי דעתו ביקר, און וחקר, וזה שלא הזכיר הרב דרכי גיהנם, מפני שהוא אצלו מן הדברים המופתים בהעלם ענינם, והוא תופס דרכי התורה, בבאור הדברים המתבארים בהכרח וראיה גמורה, זו היא דעתנו בדברי הספר הזה ברורה, לכן נשאנוהו על כפים, ושמנוהו בין העינים, ולא דחינוהו ככם בשתי ידיים. **וכבר** ראו כל בני לוניל, והרב הגדול רבי אברהם בר דוד ז"ל הספר ההוא ולא צוו לגנוזו, ולא קראו אחריו תגר, ואין אחד מהם על לומדיו, חרבו חוגר, אבל מקצת דבריו, ולא אמר שיש בו צד מינות וצד כפירה חס וחלילה, וראיתי לרבנו הצרפתי ז"ל

בתשובותיו במצות הנוהגות עתה בארץ ישראל שהגיעו ספרי הרב הגדול לידו והיה מתברך בהם ומביא ראיות מדברי הספרים ההם בשפה ברורה ובלשון מהודרת, ומזכיר שם הרב לתהלה לשם ולתפארת. ואחרים שמעתי אומרים שאתם תופשים על ספר המדע **באמרו שאין למעלה צורה ותבנית**⁴⁰ ולמה רבותינו תפשתם עליו בדבר הזה שהרי כל הגאונים בחבוריהם וכל חכמינו הקדמונים בפיוטיהם בספרד הכל יחשבו הנוטה מזה כהולך אחרי ההבל, ודבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים, ומפורש בהגדות ובמדרשים הנעימים והנאהבים ולא ישיגוהו גבולות, ואיזה גבול ומקום יתארוהו, והנה השמיים ושמי השמים לא יכללוהו, ואמנם כי קצת הגדות הטהורות יבקעו יאורים בצורות, ולהם סנסנים ופארות עושים פירות ופרי פירות, וסודם כאשר יבחן, ינעם ליודעי חן, סוף דבר הכל נשמע כי על זאת האמנה, אומתנו אומנה, גם לחכמי צרפת אשר אמרתם צרופה, דעתם יפה, מצאנו שכתבו כן בחבוריהם, וכן ראיתי בחבור הרב החסיד ר' אלעזר בן ר' יהודה מגרמיזא ז"ל בספר הגדול שחבר והגיע ממנו לידי שער יסוד היחוד והאמונה⁴¹, וכתוב בו בזה"ל ומה ה' אחד אחד כל אשר בו, אין קצה לקצתו אין חקר לתבונתו וליכלתו אין קצה וליסודו אין לו התחלה וסוף, יוצר הכל ויודע הכל אמת אין לו פנים אחור וגובה, כי אין קץ ותכלית לכל אשר יש בו ואין לו גבול ולא אברים לבורא עולמים, ומה שכתוב בקרא ענינים גשמיים לא נכתבו כי אם להבין לבני אדם, וכבר הזהרנו בתורתו שלא נחשוב עליו דמות וצורה דכתיב ונשמרתם מאוד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה, ומה שכתוב נעשה אדם בצלמנו כדמותנו לא שיש לבורא דמות וצלם בריותיו, אלא בצלמנו שאנו מבינים להתראות לנביאים פרצוף (החמר) [החמוד] הוא פני אדם דמיון הנבואה לנו מכבוד ויקר כמכובד בעינו בצלם שמלאכי השרת נראין בו זה בדמותנו ע"ד היקר והכבוד שחפץ באדם, וכן פירש ר' סעדיה הגאון ז"ל וכל הסובר על הבורא יוצר הכל שיש לו צלם דמות ואברים אין לו אלוהי כלל, תראה דמתרגם פי ה' מימרא דה', בעיני ה' קדם ה' זהו לשונו

40. ראה ברמב"ם הלכות תשובה פ"ג ה"ז שכתב חמשה הן הנקראים מינים כו' והאומר שיש שם רבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה, ע"ז כתוב בהשגת הראב"ד: א"א ולמה קרא לזה מין וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו כזו המחשבה לפי מה שראו במקראות ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות, וראה בכ"מ שם נוסחת ההשגה שמובאה בעיקרים ועיין גם בספר ראש אמנה מהאברבנאל פרק י"ב, ובתשובות הרדב"ז [חלק ד'] סימן קפ"ז.

41. עיין אודותיו בהמזכיר לרב מתתיה שטראשון שנה ג' צד 75, וכוכבי יצחק מחברת כ"ז.

ואלו דבריו, ועוד ארז"ל באמת ובשבועה שאין ליוצר הכל יתברך שמו לא דמות ולא צורה וזה היו אבותינו הקדושים מאמינים, וכל מה שכתוב בשיר השירים ראשו כתם פז קוצותיו תלתלים אינו אלא משל תראה במדרש חזית וכו', וכל הרבנים ורבנו חננאל ורבנו ניסים ורבי נתן ידעו וכתבו שאין דמות וגשם לבורא וקללו המאמין בזו, ואברהם אבינו ע"ה הבין וידע זה, על כן אני אומר באמת שהמאמין באלהותו יבין כי כמו שאין אברים לנשמה שיצאה מכסא קדשו כך אין לבורא גוף ודמות וצורה כלל, המאמין אשריו ומי שלא יאמין ידון באש לא נופח, כי הבורא הווה בכל וקרוב לגוף יותר מן הגוף לנשמה ואין דמיון לו ב"ה.

ועוד כתב ז"ל באותו השער: וכשהנביא יודע שרואה בכבוד⁴², כפי רצון הבורא באור האור יאמר: ואראה את ה' כי את המלך ה' צבאות ראו עיני, לפי שידע חפץ הבורא במראה הנבואית, וזהו וביד הנביאים אדמה, כי שכלו המועט ומדעו מלמד לאדם דעת, לא יהיה כוונתם בדבר הנראה לעין מלאכים או לעין נביאים לקרותו אל כי אם ביוצר הכל אשר אין לו דמות ואין לו קץ הוא בהיותו וביחודו בתוך העולם וחופץ לעולם, ואין מחיצת הרקיעים והארצות והימים מקיפים אותו ולא גורעים ממנו וזהו ואתם עדי נאום ה' אלהים, תדע בשכל מדע לבבך ותדע ותשכיל כי בורא העולם אין לו קץ וגבול וסוף וקנין לא קימה ולא ישיבה לא הליכה ולא עמידה לא עליה ולא ירידה אך כפי חפץ רצונו מראה כבודו וסודו לנביאים, וזהו שאמר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים, ועוד אמר ז"ל ומה שאמר בספר הקומה א"ר ישמעאל אני ועקיבא ערבים בדבר זה, זה שיעור הכבוד הנראה והבורא המנהיג והממלא כל העולמים ושכינת עזו בגבהי מרומים, הוא אלהינו הבורא וזו היא האמונה הנאמנה ה' אלהינו ה' אחד, הצדיקים רואים פני השכינה כנגדם כי יראו איך ממלא הכל וימשוך רוחם אליו, וכשהם עולים נשרפים באש שלפני הכסא ואח"כ הם מונחים בצרור החיים ושם נהנין מזיו השכינה, כל זה כתב החסיד ז"ל, וידעתי כי הספר ההוא מצוי אצלכם, ועוד בו האריך אבל לקצר אני צריך כי האלהים יודע בהעלותי דברים אלו על ספר ארכובותי דא לדא נקשן, ולבבי ורעיוני נעים כנוע עצי יער מפני רוח גדולה וחזק מפרק הרים משבר סלעים, אמנם מחשבותי צופיות לפתח שכל העינים תלויות, ממנו אדרוש סליחתו וכפרתו, כי עת לעשות לשמו הפרו תורתו.

42. ראה מאמרו של ר"א עפשטיין במאסף החוקר שנה ב' צד 38.

ואנחנו תמהים עליכם כי ראינו שלא הסכמתם עם הרב הגדול בעקרי האמונות וציויתם לגנוז ספריו באגרות הראשונות, ובשמענו דבריכם בצפיתנו צפינו, להניח ירדן קבלתכם אל פינו, ולא נטה מהדרך ימין ושמאל, ועתה התורה השנית ההולכת לשמאל⁴³, ומקצת שריכם ורבניכם אחריה והם כתוהים על הגזרה הראשונה וחוזרים בדברים, מה ראו ועשו, מי פייסם ונתפייסו, וכי משוא פנים יש בדבר, שומעין דבריו של זה היום ולכשיבוא חבירו למחר שומעין דבריו, והלא אין דיננו אלא בעקרי הקבלה, לכן רבותי שימו דעתכם להיותכם בהסכמה ותהי לכם לחכמה, כי עיני כל ישראל עליכם, לקחת ק"ו מכם להודיע דעתכם לציבור, הראוי ברמז ברמז, הראוי בדבור בדבור, והראוי לחכם לחכם והראוי לבור לבור, פן תצא דברתכם במחלוקת ותרעו ותשחיתו בכל הר קדשינו, פן תקע נפשנו משלשלת הקבלה והשרשרת תנתק וחבל הכסף ירתק, כי יבררו רבים דרך לעצמן כי תביא בלבבכם מורק, נשקו בר פן יאנף ותאבדו דרך.

ועתה רבותינו הגדולים המגדלים והפנות, ושרי המדינות, יחזור לבם על הראשונות, וכל שכן על האחרונות, וידוע תדעו באמת ובבירור **כי לא ישמעו הקהלות לחרם וארור**, ופני כולם קבצו פארור, בגזרתכם לגנוז ספרי הרב הגדול לעזוב כל איש מאויו, והפורש מהם כפורש מחיו, כי מהם ילמדו ובהם יעלו וירדו, ומי על יסודי תורתו, וספרי חמדתו, יקח מהם עמדתו, לכן רבותינו חושו למנינכם, והיו מתונים בדינכם, החרם **יותר** והאלה היוצאת **תופר** בתרועת שופר, השמתא במנין אחר תבטל והנדוי לכל רוח יזרה, טוט אסר טוט שרי, ויצא דבר מלפניכם, ותהיו לאגודה ולקשר של קימא והיא מן המדה, ואל עוסקי ספר מורה הנבוכים **כתות כתות**, תשימו יד מוראכם אל פיהם, כי מצות הרב הגדול המחברו היא לאמר **אל תפרשוהו ולא תפרסמוהו**. וכך אמר בתחילת ספרו אני משביע באל ה' לכל הקורא בזה הספר לבל יבאר ממנו אפי' אות אחת ולא יבאר לזולתו אלא מה שהוא מבואר ומפורש בדברי מי שהקדימני מחכמי תורתנו אשר נקבו בשמות, אך ללמד מה שלא אמר אחר זולתי מגאוננו ז"ל אל ילמדהו לזולתו זהו תופס דברי הרב ז"ל.

ואם אתם רבותינו תסכימו עם חכמי פרובינצה וגם אנחנו נצא בעקבותיכם תחזקו הדבר הזה בחרם ואלה ברעם וברעש ובקול המולה גדולה, ולהב אש אוכלה הלא די בזה תקנה וגדר, במרעה השלום תנהלו הצאן ובנאות האהבה

43. ראה המזכיר שם שצריך לומר ועתה התודה השנית כו' והוא מלשון הכתוב נחמ' י"ב, ל"ח.

תרביצו העדר ועוד ראוי לכם להזהיר בנחת את הכל להניח העסק מכל וכל, ירא שמים ישוב וישקוד על ספר תורה שבכתב ותושבע"פ, כי הוא בית חיינו, ובזה מעלתנו תגדל, השומע ישמע והחדל יחדל, שאי אפשר לכם להוכיח לכוף כל ישראל להיות חסידים, ובזה נהגו אבות העולם ליסר מזה חכמים גדולים אף כי למנוע מן ההגיון התלמידים המתחילים ללמוד, כמו שמצאתי בתשובת רבנו האי גאון ז"ל לנגיד מ"כ, שכתב לו בלשון הזה תקון הגוף ומישור הנהגת האדם הוא עסק המשנה והתלמוד ואשר טוב לישראל, כי למוד התורה יועיל לעצמו ולחכמים שכמותו, ויועיל לעמי הארץ כי ימשכם לדברי המצות והתורה, ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בדברים ההם בלבד, יסיר מעליו תורה ויראת שמים ויפסד עצמו באותן הענינים הכתובים בספרים החצונים ויסיר מעליו כל דברי תורה לגמרי, ומזאת הסרה יארע לאדם שישבש דעתו עד שלא יחוש לעזיבת התפילה, אבל אשר ימסרו עצמם לתורה וליראת שמים יצא להם מזה כי ינהיגו כל ההמון לאחרית טובה בלי פקפוק, ולא ישימו שום ספק בהקב"ה. ואם תראה שאותן בני אדם המתעסקים באותן הדברים ודרכי הפלסופיא יאמרו לך שהיא דרך סלולה ושבה ישיגו לידיעת הבורא, לא תאבה להם, ודע כי יכזבו לך באמת, ולא תמצא יראת חטא וענוה קדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובתלמוד ובחכמה יחד לא בדברי חכמה בלבד⁴⁴, עד כאן כתב הגאון אביהן של ישראל, ואתם גודרי פרץ העומדים על אדון כל הארץ ראוי לכם להזהיר בזה וליסר כיוצא בזה, ואם תראו בעצתכם הטהורה, להביא שי למורא, הבו עוז לאלהינו ותנו כבוד לתורה, יעמדו נא שרינו, וכל הקהל אשר בעירנו, ונמלך תחילה, ביסוד המעלה, בנן של קדושים, הארז האדיר אשר בין עבותים צמרתו זרע קודש מצבתו הרב רבי אברהם בנו של רבנו ז"ל, ותהיה הסכמת כולכם עמו הסכמה אחת, והעובר מקול פחדכם יחת, הנם לכם מן הפח ילכוד בפחת, בזה תאירו בנתיב השלום כצהרים, ולזה יטו הקהלות אזנים, וסרה קנאת אפרים, ואל חברי הרב החסיד רבי שלמה מברצלוני שלומכם כנהר הטו, ותצווי עליהם בבקשה ובמטו, לירא את מוראו להזהר בכבודו ולהזדרז ולשמוע בתוכחתו, להזהר מגחלתו, להחזיק בדעתו, וללמד תורתו היקרה מפנינים, ולסבול פצעיו הנאמנים, כי שמענו מבעלי המחלוקת, מבעטים בכבודו ופורקים במורא, חללו קודש חמסו תורה, ועליכם רבותינו המצוה הזאת כי תלבשו קנאות,

44. ראה אודות דברי רב האי גאון אלו בתולדות מרש"ל רפ"פ הערה 15, ולא העיר שכונסח הריב"ש הובא גם בספר הירח מר' אבא מרי דון אסתרוק (פרעסבורג תקצ"ח) פרק י"ב.

ותצאו צבאות, שרי האלפים ושרי המאות, לבא באדירים לעזרת ה' בגבורים, עד אשר אימת הרב עליהם ככפיר ינהם, ולא יעמדו אליו בגבהם, והוא גם הוא ישמע למוסרכם ויזהר בכבודם, ויהא מקבל בשמחה את כל האדם למען תהיה מחלקתו עם חכמי עירו כמחלקת בית שמאי ובית הלל הנוהגים אהבה וריעות זה בזה לקיים מה שנאמר האמת והשלום אהבו.

וצור ישראל יכתת חניתותיהם למזמרות, ולאתים חרבותם, והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, ויקל מעליכם רבותינו ומעל גבולכם, עול מלכותכם וכובד גלותכם, וישכין אתכם במשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות כבודכם יהנה, ויוסיף כל אשר לכם למנה, ינחילכם ביש הצפון ובתוחלת הערוכה, והייתם ברכה, כחפצכם וכחפץ תלמידכם, החפץ בכבודכם, ומתפלל בעד שלותכם, גזירותיכם יקרע לבו לכמה קרעים ויחרד לרגעים, ונושא נפשו לאל גואל ישראל וקדושו, כי יקום בכם מה שכתוב כי זרע השלום הגפן תתן פריה וגו'. הכותב לפי כבודכם כורע לכבוד ומשתחוה למורא תלמידכם הצעיר אשר לכל מצותכם מזומן, ועמכם נאמן

משה ב"ר נחמן ז"ל.

דברי רבנו היו לקו לבאים אחריו ובייחוד לתלמידו הגדול רבנו שלמה בן אדרת – הרשב"א – בריבו נגד המתפלספים בשעתו שהוציאו המקראות מפשטם לבאר אותם רק בדרך אליגורי, אבל בימיו של רבנו בעצם תבערת המחלוקת לא נתקרו הרוחות עד אשר נתפכחו על ידי מעשה קנאות אשר תוצאותיה היו איומות לכנסת ישראל ולתורתו כולה.

כי באלו הימים הוקם מטעם האפיפיור גריגור התשיעי ועד ביקורת נגד הנוצרים שנחשדו בכפירה לעיקרי דתם, ויפנו אליהם אחדים ממתנגדי ספרי רבנו המיימוני וילשינו על ספרי המורה והמדע כי המה ספרי מינות, מערערים יסודות כל אמונה ודת, ואחרי כי כבר נעתק בימים ההם הספר מורה נבוכים גם לרומית פחדו הדומניקנים בצדק כי ספר זה שהשריש אמונת הייחוד המזוקקת יחתור תחת יסודות אמונתם, ויוציאו צו לחיפוש בכל בתי ישראל ולהוציא משם אלו הספרים ולשרוף אותם ברחובות קריה, ובסוף חודש אייר שנת ה' אלפים ושתים אספו הכומרים בפאריז כל ספרי הרמב"ם לפני בית כנסייתם הגדולה, ומהאש של הנר הבווער לפני הבמה בבית תפלתם הציתו ספרי המורה הגדול לעיני כל העם.

ואחרי שניתן רשות למשחית לבקר ספרי ישראל, לא ארכו הימים וגם על התלמוד עצמו יצא גזר דין הכמרים לשריפה, וארבעים יום אחרי שריפת ספרי

הרמב"ם נשרפו באותו מקום עצמו כל מסכתות והפירושים לתלמוד שנמצאו בפאריז, ונתערב אפר ספרי התלמוד באפר ספרי הרמב"ם, כי עדיין היה אפר באותו מקום, אז ראו מתנגדי ספרי הרמב"ם עד אנה הוליכה אותם קנאתם, ונחשב להם שריפת ספרי התלמוד כדין שמים לקנא לכבוד רבנו הגדול ר' משה בן מימון ע"ה אז התחרטו על עוותתם, התוודו על עוונם, וקראו משה אמת ותורתו אמת⁴⁵.

45. ראה מכתב ר' הלל מוירונא בן הזמן ההוא העתקתי בספר וכוח רבינו יחיאל מפאריז (לבוב תרפ"ח) ה' ע"א.

פרק ג

התערבות זרים בענייננו הפנימיים הביאה תמיד רק אסון, הקריאה לחיילי רומי להכריע בעוצם ידם בין ריב האחים של בית חשמונאי הסבה חורבן הארץ והאומה, וקריאת עזרת הכמרים בריב נגד המורה והמדע השתיקה קול תורה בצרפת מרכז היהדות. אם אויבנו פלילים אל לנו לחכות למשפט צדק ותוצאות טובות.

ויכוחים דתיים שהובאו לפני כס משפט הכמרים הסבו כי התחילו הכמרים לקחת חלק בויכוחי אמונה ולהחרים ספרים שלא היו לפי רוחם הם, ובייחוד הצטיינו בזה המהרסים והמחריבים שיצאו מאתנו – **המומרים**⁴⁶.

אחד הצוררים האלה היה פאבלו כריסטיאנו ממונטפלייר, מומר שחפץ לרכוש לו הכרת ראש האחזה הדומיניקנית רימון די פינאפורט⁴⁷, הוא החל לסובב

46. האגדה מספרת כי גם לרבנו היה תלמיד אחד שהקדיח תבשילו ושמו "אבנר" שהמיר דתו והשעה שחקה לו להפיל חיתתו על אחיו מלפנים, ויהי ביום צום הכיפורים שלח לקרוא לפניו את רבו, רבנו הרמב"ן, ובפניו הרג בעצמו חזיר אחד וינתחהו ויבשלהו ויאכל ממנו, ואחרי אכלו שאל לרבנו על כמה כריתות עבר, השיב רבנו ארבעה, והוא אמר חמישה, ורצה להתווכח עם רבנו בדבר הלכה זו, נתן רבנו עיניו בו ויאלם כי עוד נשאר לו מעט יראה מפני רבו, אחרי כן שאל רבנו אותו מה הביאו אל ההמרה? והשיב כי פעם אחת שמע שרבנו דרש כי בפרשת 'האזינו' כלולים כל המאורעות שבעולם עד סוף כל הימים, ופרטי קורות כל איש ואיש, ובהיות דבר זה מן הנמנע, דרש בעצמו היקש על שאר לימודיו של רבו והתפקד, ענה רבנו ואמר עדיין אני אומר כך ואם תרצה שאל, תמה האיש ואמר אם כן הוא הראני שמי כתוב שם, אמר רבנו כן דברת, כן, מידי תבקשנו, ומיד הלך לקרן זוית ויתפלל ונפל לתוך פיו פסוק 'אמרתי אפאיהם אשבייתה מאנוש זכרם', ושכל אות שלישיית של כל תיבה היא שם האיש "אבנר" כשמוע המומר דבר זה נפלו פניו, וישאל לרבו אם יש תרופה למכתו, ויאמר רבנו אתה שמעת דברי הפסוק, וילך לדרכו, ותיכף לקח האיש ספינה בלי מלח ומשוט וייכנס בה וילך כאשר הוליכו הרוח ולא נודע ממנו מאומה (כעין זה הביא רבנו יצחק די לטיש בספרו שערי ציון [עמוד 45 (יארסלוא תרמ"ה)] מהמומר "פול" ששאל לאחד מחכמי זמנו היש לכם רמז בתורת משה רבכם ממני והשיב לו כן יש ויש בפרשת 'ניצבים' בראשי פסוקים א' פן יש בכם איש או אשה גו', ב' והיה בשמעו את דברי האלה גו', ג' לא יאבה ה' סלוח לו, וראה בהערה תקמ"א שם), אולם אין להחליפו עם אבנר איש בורגוש שנוול בערך באותו זמן שמת רבנו, ויתכן כי זה היה זה אחר ששמו אבנר ראה די"י [דברי ימי ישראל] חלק ה' ציון י"ג. ותלמיד אחר היה לרבנו ששמו הר' אבנר, אשר הבאים אחריו תארוהו בשם "איש אלהים מקובל גדול מפי אנשי אמת החסיד" ראה בסוף ספר 'תורת ה' תמימה' מרבנו הוצאת ילינק (לפסיא תר"א) צד 36 ובציוניו שם.

47. ראה ישרון הוצאת קובק חלק ו' צד 208 וחלק ז' צד 87.

בערי צרפת הדרומית לדרוש לפני היהודים ולעשות נפשות לאמונתו החדשה, בהוכיחו על פי דרכו מכתבי הקודש וגם מהתלמוד כי המשיח כבר בא וכי הוא אותו בן אדם שעליו יסופר באון-גליון.

אמנם בראותו כי מלאכתו לא תצליח, לאשר גם אם אחד מהמוני עם בית ישראל לא ידע לענות לו ולהוכיח כחשו על פניו הן ישיב לו "קטן שבנו נצחת" לך והתווכח עם חכם שבנו, איש רגיל בויכוחים והוא יורוך, וידעו כי על היהודי המתווכח להיזהר בדבריו שלא לערוך מלחמת תנופה נגד הדת השלטת, ובמצב כזה הרי וויכוח פומבי רחוק מהפסד לבעלי הזרוע והכוח, ואולי גם קרוב לשכר אחרי שמטעם האמור לא יוכל המתווכח לענות כאשר עם לבבו ואז הן אפשר להעביר קול כי גם החכם בישראל לא מצא מענה ועל ידי זה יוכל להביא המוני העם תחת כנפי האמונה המנצחת, לכן ההין הצר ההוא פבלו כריסטיאנו לדרוש שהגדול אשר בחכמי ישראל בדור ההוא יעמוד לוויכוח פומבי לפני המלך הוא יעקב (Jayame) הראשון, בנוכחותם של השרים וההגמונים.

ובהשפעת ראש האחוה הדומיניקנית הנזכר שהיה כושרו של המלך אשר לפניו התוודה על חטאותיו ופשעיו והוא בן אדם תולעה סלח לו, עלה להמומר פאבלו שיפקוד המלך על רבנו לבא לברצלונא לעמוד לוויכוח פומבי שהתחלתו נועד ליום העשרים ביולי שנת 1263 היא ה' אלפים עשרים ושלש למנייננו.

אנוס היה רבנו לעמוד נגד רצונו לוויכוח, להגן על יסודי אמונתו ותורתו בנוכחותם של המלך, הכמרים וגם המוני עם מיהודים וקתולים, ביקש רבנו רישיון לדבר כרצונו לבל יוכלו להביאו במשפט על אשר בהגנו על דעותיו יוכיח כי המשיח עוד לא בא ובזה הרי הוא מערער קבל עם יסוד האמונה השלטת, וכשניתן לו רשות לדבר כאשר עם לבבו התחיל הוויכוח שארך ארבעה ימים לסירוגין.

בכל מענותיו השכיל רבנו לכלכל דבריו בזהירות, לבלתי הוציא מפיו ביטוי של אי כבוד נגד הדת השלטת, אולם בכל זאת אחרי שהוכרח להשיב לכמרים ולשים לאל כל הוכחותיהם במעמד העם מה שלא היה לרוח עורכי הוויכוח, הפצירו בו יהודי ברצלונא כי יחדל מהתווכח, ביראתם לבל יפגעו בהם הדומיניקנים בנקמת כלימתם, גם אחדים מהכמרים ומאזרחי העיר דרשו שיפסק הוויכוח, הרצה רבנו בקשתם לפני המלך, ואחרי השיבו על הוכחותיו האחרונות של המומר הסכים המלך ביום 31 ביולי להפסיק הוויכוח.

כבר חפץ רבנו לנסוע לביתו, והנה נודע לו כי המלך מתעתד לבא לשבת הבא אל בית הכנסת אשר ליהודים בברצלונא, התמהמה רבנו עוד שמונה ימים וקיבל פני המלך ושריו בבית הכנסת.

לכבודו דרש אז רבנו לפניו על מהות היהדות ותורתנו הנצחית, וטרם צאתו את העיר נתקבל רבנו עוד פעם מאת המלך אשר האיר לו פנים ויכבדהו בתשורה של שלש מאות זהובים שעלו לו, הוצאות בואו לברצלונא, ויפטרם לשלום.

אבל הדומיניקנים בחפצם ללכוד נפשות לאמונתם הפיצו שמועה כי רבנו לא מצא מענה על הוכחותיהם, ולמען שים קץ לשקריהם כתב רבנו עלי ספר כל דברי הוויכוח, ושלח העתקות ממנו לכל קהילות ישראל. אולם בזה העלה רבנו עליו חמת ראש הדומיניקנים והצר המשטין פאבולו, והגישו משפט הספר ומחברו אל המלך בהאשימם אותו כי במחברתו זו חירף וגידף את הדת השלטת, הושיב המלך ועד של שופטים ההגמון מברצלונא וכמרים אחדים, ורבנו נקרא לעמוד לפנייהם ולהצדיק נפשו מהאשמה שטפלו עליו.

ענה רבנו בעוז רוחו כי לא יוכלו לחשוב לו לחטאת אם כתב עלי ספר דברים שהרשה לו לאומרים בפה, קבל עם, הכירו המלך ושופטים בלבבם צדקתו, אבל יד הכמרים קשתה עליהם, ובכן נגזר על רבנו כי ספרו ישרף והוא יגלה מן הארץ שנתיים ימים, דעת הדומיניקנים לא נתקררה עוד בזה וחשבו למתוח עליו דין קשה אבל המלך נתן לרבנו מכתב הגנה כי אין להועיד אותו למשפט רק לפני המלך, חרה אף הכמרים על המלך אשר יגן על האיש שנצח אותם והגישו משפטם לפני האפיפיור קלימנטי הרביעי, הוכיח האפיפיור את המלך על אשר ימשוך חסדו למחרף אמונת הנוצרים, ולכן אם כי משך המלך חסד לרבנו בכל זאת נשאר דין הגלות בתקפו, ורבנו לעת זקנתו בהיותו בן שבעים ושלוש שנה הוכרח לעזוב ארצו ומשפחתו ולנדוד אל ארץ אחרת שנתיים ימים⁴⁸.

48. די"י [דברי ימי ישראל] ח"ה פ"ד וראה במבוא לדרשת הרמב"ן על קהלת (פפא"מ תרע"ג).

פרק ד

אמנם יכול היה רבנו למצוא מקום מנוס ארעי באחת הארצות הקרובות לפרובינציא בקרבת בניו ומשפחתו במקום שיוכל לבלות שתי שנים אלה במנוחה בין תלמידים מקשיבים, אבל נפשו של רבנו התגעגעה לארץ אבות שהיא נחלת ה'⁴⁹, שהזוכה לשבת בארץ ישראל הוא כרואה פני מלך⁵⁰, ומי שיש לו חלק בה הוא כחלק לעולם הבא⁵¹, שגם יעקב עליו השלום לא נתייחדה לו המידה להנחות דרך אמת עד שובו לארץ אבותיו⁵², ואמרו בתוספתא דעבודה זרה הרי הוא אומר ושבתי בשלום אל בית אבי והיה לי ה' לי לאלוהים כו' כל זמן שאתם בארץ הייתי לכם לאלוהים אין אתם בארץ כביכול אין אני לכם לאלוהים⁵³, לפיכך נקרא הקב"ה אלהי ארץ ישראל⁵⁴, וכך גדול זכות הישיבה בא"י עד כי הדר עם אשתו בחו"ל ולא ילדו לו בנים ובאו לא"י נותנים להם זמן עשר שנים מעת ביאתם לארץ כי אולי בזכות הארץ יבנו⁵⁵, כי מצות ישיבת א"י היא מצות עשה מן התורה⁵⁶, ושקולה כנגד כל המצות שבתורה⁵⁷, ומחויב האדם להשתדל לקיים מצוה זו, שזהו שאמר הכתוב לשכנו תדרשו ובאת שמה, שתלכו לו מארץ מרחקים ותשאלו אנה דרך בית ה', ובספרי תדרשו על פי נביא יכול תמתין עד שיאמר לך נביא ת"ל תדרשו ובאת שמה דרוש ומצוא ואח"כ יאמר לך נביא⁵⁸ ולכן כאשר הסב ה' שהוכרח רבנו לצאת מארצו לא חפץ ללכת מגולה אל גולה רק הלך להשתקע בארץ הקדושה.

49. דרשת הרמב"ן לקהלת (פפא"מ תרע"ג) צד 24. [כתבי הרמב"ן, מוסה"ק, ח"א, עמ' קע"ו-קע"ז].

50. דרשת הרמב"ן לראש השנה (פפא"מ תרע"ב) צד 33 [כתבי הרמב"ן, מוסה"ק, ח"א, עמ' רמ"ט].

51. רמב"ן בפרוש התורה וישלח ל"ג י"ח.

52. שם ויחי מ"ח, ט"ו.

53. שם אחרי י"ח כ"ה, עיין בו שהאריך.

54. שם חיי שרה כ"ד ג'.

55. שם לך ט"ז ג' וראה בחידושי ליבמות ס"ד ע"א.

56. בסוף חלק העשין מספר המצות מצוה ד' וראה בספר מצות ישיבת ארץ ישראל מר"י בלומברג שהרחיב והעמיק הלכה זו.

57. רמב"ן בפרוש התורה [ויקרא] אחרי י"ח כ"ה ועוד.

58. שם ראה י"ב ה'.

טרם נסעו דרש בחג הסוכות נאום הפרידה, פתח בדברי שלמה הבל הבלים אמר קהלת וחרז לענין התעוררות אברהם אבינו לעלות לא"י, אחרי שמלך עיר מולדתו פחד פן ישחית עליו מלכותו ויסירם מאמונתם האלילית. ולכן השליכו מן ארץ מולדתו לארץ אחרת, וכאשר הוכרח אברהם לילך מעיר מולדתו לא חפץ להשתקע בעיר סמוכה לה רק עלה ללכת משם ארצה כנען. ואחרי שכבר עמד רבנו בענין עליה ארצה ישראלה התחיל לבאר כי אם אמנם אמרו חכמים הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה מ"מ יש מצות שהן שקולות כנגד הרבה מצות, ומהן מצות דירת ארץ ישראל ומצות צדקה, הזכיר אמרות רבותינו בדבר מעלת הישוב בא"י ועל דבר גודל ערך הצדקה. פרט הכתובים אודות מצות צדקה ודברי רבותינו עליה, וסיים בדברי רבנו משה מיימוני⁵⁹ כי שמונה מעלות בנתינת צדקה זו למעלה מזו, והמעולה שבהן הנותן לקופה של צדקה שלא ידע הנותן למי נתן והעני לא ידע ממי לקח⁶⁰.

בטח לא במקרה בחר רבנו לנושא דרושו האחרון בעירו טרם היפרדו מהם להעיר על חשיבת מצוות אלו שכל אחת שקולה כנגד כל המצות, כי אם ביודעו כי הולך הוא אל ארץ חרבה ושוממה, ובחפצו לחדש את הישוב העברי בארץ הקודש ולקבוע שם ישיבה להרביץ תורה, וידע רבנו כי הקמת מוסד כזה בארץ אי אפשר בלי תמיכה הגונה מגולה, לזאת העיר בני מדינתו על גודל ערך מצות אלו השתים, ודבריו נכנסו ללב שומעיו מעריציו ונוסדה קופה של צדקה בחוץ לארץ בעד יושבי ארץ ישראל ונקראה על שם מייסדה "קופת הרמב"ן"⁶¹.

59. בהל' מתנות עניים פ"י [הלכה ז' ואילך].

60. בדרשתו לקהלת הנזכרת.

61. בכל תפוצות ישראל קבועות קופסאות של צדקה בשביל עניי א"י שנקראות בשם "קופות רבי מאיר בעל הנס". והנה נעלם מאתנו אם הכוונה על ר' מאיר התנא תלמידו של ר' עקיבא או הוא שם אדם אחר (ובהיות כן הוא מאוחר הרבה כי לא מצינו עוד שום תנא או אמורא שיקרא בשם "מאיר"), מציני הקברים שבא"י הציבו ציון מיוחד לר' מאיר בעל נס בגוש חלב וציון מיוחד לר' מאיר התנא בטבריא (וראה בירושלמי כלאים פ"ט סוף הלכה ג' שרבי מאיר אידמך באסיא כו' אמר לון יהבי ערסא על גוף ימא כו' והנה במסעות ר' פתחי מרגנשבורג הביא כי בעיר מילי קברו של ר' מאיר חנקו הוא ר' מאיר דמתניתין ועיין ברש"י עבודה זרה י"ח ע"ב ד"ה ואיכא דאמרי אודות כינוי חנקי, וראה עוד בספר השנה של ר"נ בריל שנה ז' צד 120). ובכן הרי המכונה "בעל הנס" אינו "התנא" הידוע. הרב ש"ר בכרם חמד ח"ב ובישרון ח"ו צד ס"ב העיר שלפני ארבע מאות שנה בערך לא נזכר תואר זה "ר"מ בעל הנס" בשום ספר מספרי הקדמונים, וגם הגאון בעל סדר הדורות בחלק א' (ערך אבטליון) כתב כי לא ידע מי הוא הנקרא בתואר בעל

נסיעה דרך ים בימים ההם ולזקן בן שבעים ושלש אינה נוחה וקלה, כזו היא מסירות נפש מרוב געגועיו, לחבק עפר ארץ אבות⁶², רבות נשא רבנו וסבל עד כי זכה לבא לגבול א"י לעיר עכו⁶³, וגם שם לא נתן לנפשו מנוח להנפש מעמל הדרך אך מהר לעלות ירושלימה, וביום התשיעי לירח אלול שנת ה' אלפים עשרים ושבע עמדו רגליו בשערי ירושלים.

במכתביו לבנו הוא מתאר מצב רוחו והתרגשותו מדי עמדו בשערי ירושלים, בהעלותו על מחשבתו קצות שבחי עיר האלוהים, ששם עלו שבטים שבטי יה, ששם אבן שתיה שממנה הושתת העולם, ששם הר המוריה שממנו יצאה תורה ואורה, ההר חמד אלוהים לשבתו ובנה בו בית מנוחתו, ושם הכין כסא מלכותו, שם ישבו כסאות למשפט והוראות, ללכת בדרך ה' צבאות, ועתה נשארה שמה ושאייה, בית מקדשנו לשריפת אש וכל מחמדנו לחרבה, לפני

נס, וגם אם נניח שיכוון על רבי מאיר התנא וענין תואר זה הוא על אמרו אלהא דמאיר ענינא שמוזכר בעבודה זרה י"ח ע"ב (וראה בקרנים מאמר ו' ובבאור דן ידין שם אות ה' ועיין בעשרה מאמרות חקור דין סוף חלק א', פתח עינים מהגאון חיד"א ע"ז שם, ושר"ת בית יצחק אורח חיים סימן י"ט) עוד יפלא למה נקבע איפה שמו אך על קופות המיוחדות בשביל עניי ארץ ישראל ולא על כל קופות צדקה. אולם אם נשחרר עצמנו ממוסרות הרגילות נעמוד על התהוות זה השם וגלגלו, נשים נא אל לבנו שממון הארץ שצייר רבנו במכתבו לבנו כי בבואו לירושלם לא היו שם עשרה אנשים מישראל להתפלל בציבור והוא רבנו התעודד לקבוע שם ישיבה אשר נהרו אלי' תלמידיו מקרוב ומרחוק מבבל ומכל ארצות נהר פרת. והנה גם כהיום כל מוסד שיוסד בארץ נזקק לתמיכה תכופה מחו"ל ומה גם במצב שמצא אותה רבנו, דרושו האחרון טרם עלותו הן יעיד על הלך מחשבותיו של רבנו שזירז את בני הגולה על אלו המצות השקולות כנגד כל המצות הן ישוב ארץ ישראל וצדקה על ידי נתינה לקופה. ובטח שהיה רבנו נאה דורש כן היה נאה מקיים והוא על נדיבות קם ויסד קופה בגולה בעד ישיבתו שתוסד (כלפנים בישראל ראה תוספות גיטין ס' ע"ב ד"ה שפורה ובגמרא חולין קל"ד ע"ב ההיא שקא דדינרי דאתי לבי מדרשא ובתשב"ץ ח"א סימן קמ"ה או ח') מובן שהקופות האלו נקראו על שם מיסדם "קופות רבי משה בן נחמן" ובקצרה "קופות הרמב"ן". אבל אחרי שנפטר רבנו לחיי עד ובטלה הישיבה חדלה התמיכה מהקופות שיסד רבנו, ואחרי מאות בשנים כאשר הוזקקו ליסד מחדש בחו"ל קופות צדקה לתמיכת מוסדות שבא"י מצאו כתוב כי לפנים היו קופות כאלה נקראות "קופות הרמב"ן" והם לא ידעו ענין התייחסותם לרמב"ן יותר מאשר לאחד מרבותינו בעלי התוספות שעלו, ובמוצאם סמך באגדה שבע"ז הנזכרת העלו בר"ת רמב"ן שם המתאים בר"ת אלו [רמב"ן = ר' מאיר בעל הנס] בעוד אשר באמת רמוז בו שם מיסד הקופות בראשונה הוא רבנו משה בן נחמן אשר לדור אחרון ינון שמו בישראל.

62. ראה התפילה שתקן רבנו בעת יורדו ימה נדפסה ב"הכרמל" שנה ב' צד 33, [כתבי

הרמב"ן כרך א', עמ' תכ"ב-תכ"ג] ושם שנה ד' צד 82.

63. ראה הבונים הראשונים [לר"ל מימון] פ"ו.

ולפנים מקום תנים, ההיכל והר הבית לשמיר ושית, עלו כולו קמשונים, ואויבנו פלילים, מציב ומקים אלילים, ובאו בו פריצים ומחללים, ואל אל לא יושיע בתוכו מתפללים, כל ערל וטמא בבית תפילה נתן תפלה, ובהיכל אלוהים ללא אלוהים, ומנהמת לבו יקרא⁶⁴:

אללי לי! ירושלים השדודה, אשרי מי שלא ראה אותה היום הזה, חזות קשה מצאתי בתוכה, איש יהודי נגש ונענה, צובע ובוז ישבע, אליו יתאספו בביתו בין גדולים וקטנים, אם ישלמו מנין עדה שאין לה ענין. לא מקנה וקנין, עם עני ודל ורש ומסכן והלך ואביון, ופרי הארץ לגאון ותפארת, ופריה ותבואתה מרובה, ועדיין היא זבת חלב ודבש ליושבים בה, דמיתך הורתי לילדת שמת בנה בחיקה, והחלב בשדיה למכאובים ותניק את גורי הכלבים.

אני⁶⁵ הגבר ראה עני, גליתי מעל שלחני, הרחקתי אוהב ורע, הייתי נזיר אחים, כמדבר מלון אורחים, עזבתי את ביתי, נטשתי את נחלתי, ושם הנחתי רוחי ונשמתי, עם הבנים והבנות אשר כנפשי, ועם הילדים אשר טפחתי ורביתי על ברכי, הם ראשית דרכי, הם לי הנאהבים והנעימים, והיו עיני ולבי שם כל הימים, ויקל זאת וכל יקר ראתה עיני להבזות, טוב לי יום בחצריך לבקר, בהיכלך החרב ומקדשך השמם לחזות, לרצות אבניך ואת עפריך לחונן, ועל חורבותיך לקונן, ובכיתי עליך במר נפש, מספד רב, ובבכי אתענג, ויהי כהרימי קולי, ובקרעי בגדי ומעילי, אז ינוח לי, כי ביום התשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרים ושבע באתי בעיר החרבה והשוממה מבלי בניה, ואצל העיר כנגד הפתח קרעתי עליה, וכבואי כנגד הבית הגדול והקדוש קראתי בבכיה רבה, בית מקדשנו ותפארתנו, אשר הללוך אבותינו, היה לשריפת אש, וכל מחמדנו היה לחרבה, וקרעתי קריעה שניה בתאניה ואניה, וקראנו במקום מזמור קינה, לאמר אלהים באו גוים בנחלתיך טמאו את היכל קדשך, עד מתי ה' תאנף לנצח, תבער כמו אש קנאתך, שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך ואל ממלכות אשר בשמך לא קראו, כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו, אל תזכור עוונות ראשונים, מהר יקדמוני רחמך, וחותרם בחזיון התקוה העתידה בשוב ישראל לנוהם.

אמנם טרם קבע רבנו ישיבתו בעיר הקודש חפץ רבנו לבקר גם יתר מקומות הקודש ולהשתטח על קברי אבות, ובמחרת יום הכיפורים הוא כותב לבנו:

64. [ראה הרב יעקב קאפיל שווארץ, 'תפלה על חרבות ירושלים להרמב"ן במלואה', ישורון ו (תשנ"ט) מעמ' תרכ"ט, ובפרט מעמ' תר"מ].

65. [ראה ישורון, שם, מעמ' תרמ"ב ואילך].

"יברכך⁶⁶ ה' בני נחמן וראה בטוב ירושלים וראה בנים לבניך וכשלחנו של אברהם אבינו יהיה שלחניך.

בירושלים עיר הקודש אני כותב אליך ספר זה, כי שבח והודאה לצור ישעי זכיתי ובאתי לשלום ביום התשיעי לירח אלול ועמדתי בה בשלום עד מחרת יו"כ, אשר פני מועדות ללכת לחברון העיר קבורת אבותינו להשתטח כנגדם ולחצוב לי שם קבר בעיה"ק, ומה אגיד לכם בענין הארץ כי רבה העזובה וגדול השממון, וכללו של דבר **כל המקודש מחבירו חרב יותר מחבירו**, ירושלים יותר חרבה מן הכל וארץ יהודה יותר מן הגליל, ועם כל חורבנה היא טובה מאוד ויושביה קרוב לאלפים ונוצרים בתוכה כשלוש מאות פליטים מחרב השולטן, ואין ישראל בתוכה, כי מעת באו התתרים ברחו משם ומהם שנהרגו בחרבם, רק שני אחים צובעים קונים צביעה מן המושל ואליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות, והנה זרזנו אותם ומצאנו בית חרב בעמודי שיש וכיפה יפה ולקחנו אותו לבית הכנסת, **כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זוכה**, והתנדבו לתיקון הבית, וכבר התחילו לבנות ושלחו לעיר שכם להביא משם ספרי תורה אשר היו בירושלים והבריחום משם בבוא התתרים.

והנה הציבו בית הכנסת ושם יתפללו כי רבים באים לירושלים תדיר אנשים ונשים מדמשק וצובה וכל גלילות הארץ לראות בהמ"ק ולבכות עליו, ומי שזכני לראות ירושלים בחורבנה הוא יזכני לראות בבנינה ותקונה, בשוב אליה כבוד השכינה ואתה בני ואחיך ובית אביך כולכם תזכו בטוב ירושלים ובנחמות ציון. אביכם הדואג ושוכח, רואה ושמח.

משה בן נחמן."

66. [ראה כתבי הרמב"ן, מוסה"ק ח"א עמ' שס"ז].

פרק ה

בחמשה ועשרים יום הצליח רבנו לייסד מחדש עדה מישראל בירושלם ולהניח היסוד ליישוב החדש, בתשיעי באלול בא בשעריה ולא מצא בה כי אם שני יהודים וביום הזיכרון ראש שנת ה' אלפים עשרים ושמונה כבר התפללו בירושלים בצבור ועימם ספר תורה שהובא משכם.

אולם גבר רב פעלים כרבנו לא הסתפק בריכוז יושבי הארץ לבד, חפץ רבנו לעשות את העיר הקדושה עוד הפעם למרכז האומה כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים, לאשר אין תורה כתורת ארץ ישראל, שאך א"י ראויה לתורה ואין התורה שלימה רק בא"י⁶⁷, לכן יסד רבנו בירושלם ישיבה גדולה שמשכה אלי' הרבה כוחות רעננים מן הגולה שבאו להתיישב בירושלם וליהנות בתוכה תורה ותושיה, על יד בית הכנסת שלו פתח רבנו בית מדרש לתורה ותלמידים רבים מקרוב ומרחוק מבבל ומכל ארצות נהר פרת נהרו לירושלם ללמוד תורה בישיבתו הגדולה של רבנו.

כשלוש שנים חי רבנו בא"י ובשנים המועטות האלה הצליח לחדש את הישוב העברי לא רק בירושלים כי אם גם ביתר ערי הארץ ובנותיה, ספריו אשר חיבר ואשר דיבר בהם כפעם בפעם על אודות מעלת הארץ וישובה שלח לבניו ולתלמידיו שבחוץ לארץ, וגם מכתבים מיוחדים שלח להם לעורר בקרב ליבם את האהבה לארץ אבות, המכתבים האלה נפוצו לערים ומדינות והצליחו להגדיל את מכסת התמיכה מבני חוץ לארץ לאחיהם היושבים לפני ה' בערי הקודש ויחד עם זה להכניס מזמן לזמן כוחות חדשים לתוך הארץ, החורבה שזכה בה רבנו מההפקר ושביתוכה יסד את בית הכנסת ואת ישיבתו היתה לאבן חן שמשכה אחריה את העולים להתיישב שמה ובחצרותיו הסמוכות, ומשם החל הישוב העברי בירושלים להתפשט ולהתפתח ולא נפסק עד היום זה⁶⁸.

שם בעיר הקודש השלים רבנו את ספרו הגדול על התורה⁶⁹, הספר הזה הוא גולת הכותרת לפעולתו הספרותית של רבנו. בו כלולות השקפותיו בפילוסופיה וקבלה, הארות בעומק הפשט והתאמת התורה שבכתב לתורה

67. בספרו האמונה והבטחון פ"ח [כתבי הרמב"ן חלק ב', עמ' שע"ח].

68. הבונים הראשונים [לר"ל מימון] פרק ו'.

69. תבואות הארץ הוצאת לונץ צד קל"ד בהערה.

המסורה⁷⁰, ממנו שאבו הרבה הדורות שבאו אחריו, והרבה מגדולי ישראל חברו ספרים לבאר דברי רבנו בספרו זה⁷¹. מלבד ספרו זה והחידושים למסכתות הש"ס⁷² חיבר רבנו עוד ספר "הזכות" לישב השגות הראב"ד על הרי"ף⁷³, "מלחמות השם" נגד השגות רבנו זרחיה בעל המאור על הרי"ף⁷⁴, השגותיו על ספר המצות להרמב"ם למען לישב שיטת בעל הלכות גדולות⁷⁵

70. נדפס לראשונה בליזבון לפני שנת ר"מ בראשית הדפסת ספרי ישראל ואח"כ עוד פעם באלשבונו שנת ר"ן, ובשנה שאחריה היא שנת רנ"א מחדש בנעאפל, ובשנת רע"ד בפזרו (אחרי כן בעוד הרבה פעמים). אמנם בכתבי יד ישנו בשלמות יותר מאשר לפנינו בדפוס, ראה במאמרו החשוב של החכם פרלס בירחון לרז"פ [לר' זכריה פרנקל] שנה ז', ומחדש התחילו להדפס פירוש הרמב"ן על התורה על פי כת"י בשם תפארת למשה באמסטרדם שנת תרע"ט.

71. כמו רבנו שם טוב ב"ר אברהם גאון תלמידו של הרשב"א בעל מגדול עוז (אודותיו לעיל פרק א' הערה 16) שבספרו 'כתר שם טוב' שנקרא גם "סתרי סתרים" מבאר סודות הרמב"ן (כת"י די ראסי 508, וראה שם מספר 417 כת"י מיכאעל 357), הר' יצחק דמן עכו בספר מאירת עינים (כת"י מיכאעל 388, וראה ברשימת כת"י בודליאנא 144), הר' טודרוס הלוי (די ראסי 68), הר' יצחק אבוהב (ויניציאה שי"ח), כן יסדו הרבה מפרשים דבריהם על יסוד רבנו בפרושו לתורה כמו הרבנו בחיי והציוני, וראה בספר נמוקי שמואל מר"ש צרפתי, ועוד.

72. מהן נדפסו על מסכת שבת באוצר נחמד פרעסבורג תקצ"ג (וראה אודותיו ב"המזכיר" שנה ג' צד 63), על מסכת יבמות בתולדות אדם (המבורג ת"ק), על מסכת כתובות (נדפסו בטעות על שם הרשב"א שבאמת המה לרבנו עיין לדוגמא שם ט' ד"ה לא צריכא כו' ולפי דעתי שאין קושיא זו לאשת כהן דאפילו אין תחתיו כו' וכל זה הענין מובא באותו סגנון עצמו בשיטה מקובצת בשם הרמב"ן) ובסופם הגהות התוספות יום טוב לאהע"ז, מיץ תקכ"ה (עיין אוצר הספרים), על מסכת קדושין עם הגמרא בסביוניטה שי"ג ואח"כ בסאלוניקי תקי"ט. על מסכת גטין בחמש שיטות זולצבאך תקכ"ב, על מסכת בבא בתרא עם קונטרס דינא דגרמי בוניציאה רפ"ג, על מסכת עבודה זרה במעשי צדיקים ליווארנא תק"מ, על מסכת שבועות בחמש שיטות זולצבאך תקכ"ב. על מסכת מכות בשבעה עינים ליווארנא תק"ה, על מסכת חולין במזבח כפרה ליווארנא תק"ע, על מסכת נדה בחמש שיטות זולצבאך תקכ"ב, וליקוטים למסכתות ברכות וקצת מועד ומסכת שבועות בשאלוניקי תקנ"א, ומלבד אלו הנדפסים חיבר רבנו עוד על הרבה מסכתות שלא זכינו לאורם והזכירם רבנו בשאר ספריו וכן הזכירו מהם הרבה מהראשונים ראה אור החיים מהרב חיים מיכל בערכו.

73. קצת ממנו נדפס בספר שבעה עינים ליווארנא תק"ה ואח"כ בגליון הרי"ף.

74. בגליון הרי"ף דפוס ויניציאה.

75. נדפס לראשונה בקונסטנטינא ר"ע. ואח"כ עם מגילת אסתר ועוד ספרים שונים להמליץ על הרמב"ם ולישב השגותיו, ונודע כי לפני רבנו הייתה העתקה אחרת מספר המצות להרמב"ם מאשר לפנינו (ראה 'המגיד' שנה ב' צד 79) וגם מהמורה נבוכים היה לפני רבנו העתקת אחרת (ראה בספר הזיכרון להריטב"א).

והשגותיו על ספר הצבא מרבנו זרחיה בעל המאור⁷⁶. השלמת הרי"ף להלכות בכורות וחלה והלכות נדרים⁷⁷, ונדה⁷⁸, ומשפטי החרם⁷⁹, ו"תורת האדם" על הלכות ביקור חולים ואבילות, ובסופו שער הגמול על מהות העוה"ב ושכר ועונש⁸⁰, דרוש שדרש בברצלונא לפני המלך והשרים⁸¹, דרוש לראש השנה⁸², דרוש על קהלת טרם היפרדו מעירו לעלות לא"י⁸³, ספר "הגאולה" על עניני הגאולה העתידה⁸⁴, הויכוח עם פראי פול⁸⁵, תפילה ליורדי הים ועוד תפלות ופיוטים⁸⁶, ואגרותיו החמודות⁸⁷.

-
76. בתמים דעים (סימן רכ"ו).
 77. נדפסו ברי"ף [נדרים] פ"ב תקצ"ו עם באור הרי"ט אלגזי.
 78. בספר תודת שלמים הנקרא זבחי תודה, ויניציאה תק"א.
 79. נדפסו בסוף הכל בו, וגם חיבר רבנו חידושי הל' חרמי ציבור ונדפסו בסוף השו"ת המיוחסות לרבנו [סימן רפ"ח].
 80. קונסטנטינא רע"ט, ושער הגמול לבדו נדפס מקודם בנאפולי ר"ן.
 81. בסוף ספר נופת צופים מר"י אלפואל בקושטנטינא שמ"ב, ועם הגהות וצינונים ואגרת קינה ונחמה בוילנא תקצ"ז, ועם מבוא מר"א יליניק בלייפציג תרי"א.
 82. בהצופה מארץ הגר שנה א' ובהוצאה מיוחדת פפא"מ תרע"ב עם מבוא והערות הרב זכריה שוארץ.
 83. פפא"מ תרע"ג עם מבוא והערות מהנ"ל.
 84. לונדון תרס"ט, וראה אודותיו במכתב עתי 'העב'. ביבליוגרפיה שנה ט"ו צד 35.
 85. נדפס עם העתקה רומית ע"י וואגענזייל באלטורף 1681, ואח"כ בספר מלחמת חובה קונסטנטינא ת"ע, ושלישית עם פירוש הרמב"ן על פרק הנה ישכיל עבדי וגו' בשטעטין כת"ר ע"י רבי מתייה שטראשון עם הגהותיו, וראה אודות כת"י הוכוח במונטשריפט כרך ל"ח צד 362.
 86. ראה 'הכרמל' שנה ב' צד 93, ושנה ד' צד 82, ועוד שיר מרבנו ב"הכרמל" החדשי שנה ב' צד 375, ומסתגאב לר"ה נדפס בתולדת רבנו מרא"ה רפ"פ צד 21, ועיין בליט געש של ריט"צ צד 478, ובספר עמודי העבודה ח"ב בערך רבנו באריכות.
 87. אגרותיו במחלוקת המורה והמדע, המתחילה 'טרם אענה' בקובץ מצרף לחכמה בסיליאה שפ"ט, המתחילה 'בפשע ארץ' באגרות הרמב"ם אמ"ד תע"ב ועוד ממכתביו נדפסו ע"י שזח"ה בישרון תרל"ה, ובשם אגרת החמדה בוילנא, אגרת מוסר שכתב לבנו מנטובה שפ"ג, איגרותיו מארץ ישראל בסוף ספר שער הגמול, אגרת לבנו יהודא 'המבשר' ש"ב צד 81, איגרת הקודש על קדושת הזיווג רומא ש"ו (וראה בסדר החכמים וקורות הימים הוצאת נייבויער אוקספורד תרמ"ה בח"א בדברי יוסף מר"י כמברי צד 125 שכתב : וחבר קונטרס אחד להר' אברהם בנו של הרמב"ם וקראו סוד פרקי החבור וכו') ועיין בסוף הקדמת היוחסין השלם שהביא: ובן הרמב"ן ז"ל כתב לבנו הדרך הראשון מדברי התלמוד כו' ולא נמצא לפנינו ברור שהיה לפניו עוד מאגרותיו של רבנו.

מלבד אלו מתייחסים לו הרבה ספרים אשר מקצתם הוברר שאינם מרבנו, ועל מקצתם לא הוחלט עוד כמו הספר האמונה והביטחון⁸⁸, הבאור לאיוב⁸⁹, פירוש לשיר השירים⁹⁰, ופירוש ספר היצירה⁹¹, ועוד נשארו הרבה מספריו בכתבי יד⁹², אלה הם קצות פעולת רבנו הגדול שעליו היו סומכים בכל גלילות קטלונאי כעל משה מפי הגבורה כי היה סיני ועוקר הרים וכל דבריו כגחלי אש⁹³ ובכל ארץ קשטיליא כמעט נשתכחו התוספות והיו לומדים חידושי⁹⁴.

ואלה תולדות צדיק, בנו הר"ר שלמה אשר נשא את בתו של רבנו יונה ב"ר אברהם⁹⁵ ובנו הר"ר נחמן⁹⁶, ובנו הר"ר יהודא שעמד לפני המלך בקשטיליא⁹⁷,

88. נדפס לראשונה בקובץ 'ארזי הלבנון' בויניציאה שס"א, ויש מייחסים אותו לרבנו בחיי עיין 'אוצר הספרים' בערכו ובאור החיים מרבי חיים מיכל.

89. במקראות גדולות 'ונציה' הנקרא 'קהלת משה', וראה במונטשריפט כך י"ז צד 449 והלאה וב'התחיה' מר"ש זקס צד 7 וב'היונה' מהנזכר מצד 72 בהערה 32 והלאה, באריכות.

90. אלטונא תקכ"ד, ויש מייחסים אותו לר' עזרא רבו בקבלה, וראה ברבנו בחיי סוף פרשת שלח שהביא מאמר בשם ר"ע ומבואר לפנינו בפירוש שיר השירים (פרק ד' פסוק י"א). ועיין במ"ע 'העב' ביבליוגרפיה הוצאת ר"ח בראדי ש"ב וש"ג צד 168.

91. מנטובה שכ"ב, וכבר נסתפק הרמ"ק בפרדס שער א' סוף פ"ד אם מיוחס בצדק לרבנו ועיין ב'דור דור ודורשיו' ח"ה צד 13 בהערה.

92. כמו פירוש עשר ספירות להרמב"ן כ"י מינכן ראה אוצר הספרים צד 472, מלבד הספרים שנזכרו בקדמונים ואינם לפנינו כמו תשובותיו (כנודע אלו שנדפסו על שמו הם **ברובם** מהרשב"א וראה מפתח לתשובות הגאונים עמוד 53), ספר הזכות לשאר מסכתות (ראה שם הגדולים ח"ב אות ש' סימן צ"א), הלכות בדיקת הריאה מובא בספר יבין שמועה מהרשב"ץ הלכות טריפות פ"ח דף כ' עמודה ג', קונטרס השגות על הראב"ד הלכות לולב שהובא ממנו הרבה בספר מגן אבות מרבנו המאירי (לונדון תרס"ט) בעניין האחד ועשרים ביאור איזה סוגיות שהיו ליסוד דברי ר' אברהם אבן עקרא בספר מהררי נמרים ויניציאה ושם"ה (ראה רשימת בודליאנא מרבי מתייה שטראשון, כן מיוחס לרבנו ספר הרימון סודות וכבשי דרחמנא בפירוש ספר יצירה מר"מ בוטריל פ"ד מ"ב, גם תפלות ופיוטים שונים, והרשב"ץ בחדושי ר"ה סוף פ"א מביא ריהטא שיסד, ובנו הרשב"ש בסימן קמ"ו מביא אזהרות שחיבר, וראה ברשימת בודליאנא מרשמ"ש 1950-65 ובישרון מקובק חלק האשכנזי ג'.

93. שו"ת הריב"ש (סימן תט"ו).

94. ראה ביוחסין בזמנו, ובספר כבוד חכמים מר' מיסר דוד ב"ר יהודא סיר ליאון (נדפס מכ"י ע"י 'מקיצי נרדמים' בשנת תרנ"ט) עמוד 130 כותב נכנסתי בגבול החכמים הספרדים לפלפל בחדושי הרמב"ן... דרכי להמשך אחרי חדושי הרמב"ן הרבה בין בתורה בין בתלמוד כי המה בתכלית הפלפול והדקות.

95. בשו"ת רשב"ש (סימן רצ"א) הביא: ושאלת איך הוא זקננו הרמב"ן ז"ל דע... ובתו של רבנו יונה בטולידה היתה מעוברת וכשילדה בן זכר והיה לקרותו "משה" בשם אביו

ואחד מגדולי ישראל המאוחרים⁹⁸ כותב: "זה האיש משה גדול מאוד, זכה שזרעו עדיין קיים בעולם מהם נמצאים גם היום כמה תלמידי חכמים בברבריא, הרלב"ג⁹⁹, והרשב"ץ היו מיוצאי חלציו, והגאון מהר"י ששפורטאש ז"ל קרוב לדורנו הוא היה דור י"א לרמב"ן ז"ל בודאי זרעו לעולם יהיה כזה לא נודע לשום אדם בגולה."

ויחי רבנו שבעים ושבע שנה, ויעל לחסות בצל שדי, בשנת חמשת אלפים ושלושים נסתלק רבנו לחיי עד, וגופו הובל לקבורה בעיר חיפה על יד קבר רבנו יחיאל מפאריז¹⁰⁰, ויסופר כי בצאת רבנו מארץ מולדתו ללכת לארץ ישראל בהיותו כבר בן שבעים ושלוש בקשוהו תלמידיו כי יתן להם אות ומופת בהעלותו אל מרום, ויאמר להם כי ביום מותו תבקע מצבת קבורתו אמו ובתוך המצבה תראה דמות מנורה מצוירת, ושלוש שנים אחרי נסיעתו נמצאה מצבת אמו נבקעת ומנורה מצוירת נראתה בתוך המצבה וידעו כל ישראל אשר בגולה כי מת רבנו ויבכו לו כל בית ישראל¹⁰¹, אות היא לרבנו כי גם בהעלותו למרום לא כבה אורו וכעמוד מאיר הוא לישראל.

-
- הרמב"ן, **אמר הרמב"ן ז"ל** אע"פ שצריך לקרותו על שמי אני רוצה שיקרא יונה על שם וזרח השמש כו', וראה אשר הארכתי בנוספות א' שבסוף ספרי תולדות רבנו חיים בן עטר בדבר קריאת שם הבן בשם אביו בעודו בחיים.
96. אליו הריץ רבנו אגרתו המתחילה "יברכך ה' בני נחמן", וראה בכנסת הגדולה יר"ד (סימן ש"ב בהגהות הב"י, ויעוין בשם הגדולים מע"ג ערך ר' נחמן שסיים הגאון החיד"א וראיתי חידושי מסכת ביצה כ"י לבן הרמב"ן ומייתי תדיר דברי מר אביו הרמב"ן וכ"כ בערך רבנו, ולא פורש אם המה מר' נחמן או מאחד משאר בני רבנו.
97. אליו שלח רבנו מכתב מא"י ב'הנשר' שנה ב' גליון ח' ובהרבעון הצרפתי [REJ] כך ה' צד 115 וכבר העיר הר"מ רפפורט שסגנון המכתב מתאים לסגנון רבנו בתפילתו ליורדי הים, ועיין ברבעון 'קרית ספר' שנה ד' צד 303, מאמרו של ד"ר שלום אודות ר' דוד ב"ר יהודה החסיד שחיבר הרבה ספרים בקבלה ובהם מזכיר את אביו הנחמני, ושזהו מעניין מאוד כי ספריו הם הראשונים שהוזכר בהם ספר הזוהר וזה יתאים לקבלת היוחסין שרבנו הוא ששלח מא"י את הזוהר, אמנם העיר שם הח' שלום שהדבר מפליא אחרי שלא מצא זכר לבן הרמב"ן ששמו יהודא, והנה לא ראה מכתבו של רבנו זה שמבואר בראשו כי נכתב לבנו "יהודא", ותואר החסיד שנתכנה יעיד על הלך נפשו ודרכו בקודש.
98. הוא הגאון ר' יעקב עמדין בספרו מטפחת ספרים כ"ח ע"א.
99. אודות אגדה זו שהרלב"ג היה נכד רבנו מבתו עיין המזכיר לרבי מתיתיה שטראשון שנה ג' צד 71.
100. רבנו חפץ אמנם לחצוב לו קבר בחברון, אבל לפי המקובל נקבר בחיפה, ראה ירושלים מרא"מ לונץ שנה א' מאמר קברי א"י.
101. סדר הדורות בערך רבנו וראה ברעווי הצרפתי [REJ] כך ד' צד רכ"ד.

ויכוח הרמב"ן

דברי המגיה

ויכוח הרמב"ן נדפס ראשונה מתוך כתב יד חסר בראשו עם העתקה לטינית ע"י וואגנזייל בקובץ גדול ויקר במציאתו ובמחירו בעיר אלטדורף שנת תמ"א. אבל מעתיק כתב היד שהיה אשכנזי בשנותיו את טעם הספר, השחית את פניו, והמעתיק בלשון לטין השחית לפעמים הכוונה, והטעה מקצת חכמי הנוצרים לחשוד הספר עצמו ולחשוב שהוא מזויף, אבל כבר באו אחרים והביאו עדות על אמיתותו ובראשם הכומר הגדול די ראססי, אח"כ נדפס הויכוח בשלמות בספר 'מלחמת חובה' (והוא ד' ויכוחים) קושטא שנת ת"ע, וגם הוא יקר במציאות מאד, ונדפס בלי דקדוק והגהה גם בלי הידור עד שכמעט לא ניכרת צורת התיבות והאותיות במקומות רבים, ויהי בראותי כי נמצא הספר הזה בכתב יד באוצר ספרי האוניברסיטה בליידן (עיין רשימתי הנדפסת שם בשנת תר"ח עמוד 275) וגם בכתב יד סרוואל 26, אשר נמצא כעת בבית מדרש מורים בברסלאו (עיין המזכיר תר"ח עמוד 25 בהערה ועמוד 81 סי' 226), אמרתי שלשה המה מטיבי סע"ד וארבעה מטיבי לכת בתיקון הספר כראוי.

ואת דרכי אגידה, ראשונה העתקתי דפוס קושטא אות באות והוספתי מראה מקום הפסוקים וכו', והוספתי את החסר בחצאי עיגול () והסגרתי כל הנותר במסגרת כזאת [] ויתר השינויים רשמתי בשולי היריעה ע"פ סימן המספר אשר החילותי מכל עמוד מדפוס קושטא הנרשם ג"כ שם ואם תמצא בהערה שציינתי דף הספר הזה הנה הוא הדף מדפוס קושטא¹⁰² וכבר הבינות מעצמך שראשי תיבות דא"ד ד"ק יורו על ב' הדפוסים אלטדארף וקושטא. וכ"ל וכ"ס הם ב' כתבי יד ליידן וסרוואל. ודע שהודעתי ג"כ בקצת מקומות השיבושים אשר נפלו בכל אחד מהם כדי שתדע ותכיר את ערכם וערך מלאכת הציור, כל זה עשיתי זה שנתיים, ועתה בבא מהרר"ן גולדברג ואמר להוציא הספר בדפוס חדש בעיר שטטין נתרציתי לו וכתבתי הדברים האלה היותר נצרכים לקורא, ולא הייתה מטרתי להרחיב בביקורת הספר עצמו (עיין רשימתי הגדולה של ספרי הבודליאנא עמוד 1955) רק אעיר שהויכוח היה בשנת אלף

102. להקל על המעיין שיניתי בהוצאה זו לציין באותיות א"ב עד הסוף ולא לפי דפוס קושטא, ר"מ. [ואנו מספרנו ההערות כולן על הסדר המספרי, והערות רבנו הרב ראובן מרגליות על סדר הויכוח נדפסו במהדורה זו עם שאר ההערות כשהם בגופן שונה – אב"ד].

קצ"ה לחרבן שהוא כ"ג לאלף הששי ונראה שנעתק הס' כמו ת' שנה אחרי הרמב"ם ואפשר שבהעתק הזה אשר ממנו יצאו דפוס קושטא ובו כתב יד חסר עניין אחד או נוסף העניין בהעתק אחר כי לא נמצא אצלנו העניין אשר הביא בעל שבט יהודא פרק מ' מויכוח ר' משה די גירונה (כצ"ל) עם פראי פול (עיין הערה 126). ודע שכל מחסורי הספר עצמו עלי המה, אבל כל חסרון וטעות הדפוס אינני ערב בדבר כי זה שנתיים לא יצא דבר מעטי אשר לא הוגה ג"כ ע"י אחרים מפני חולשת עיני. כתבתי פה ברלין בחדש ניסן שנת תר"ך.

משה שטיינשניידר

גרסינן בסנהדרין¹⁰³ תנו רבנן ה' תלמידים היו לו לישו מתאי, נקאי, נצר, ובוני, ותודה, אתיוהו למתי א"ל מתי יהרג דכתיב (תהילים מ"ב ג') מתי אבא ואראה פני אלוקים, א"ל אין מתי יהרג דכתיב (שם מ"ו א') מתי ימות ואבד שמו. אתיוהו לנקאי א"ל נקאי יהרג דכתיב (שמות כ"ג ז') ונקי וצדיק אל תהרוג, א"ל אין נקאי יהרג דכתיב (תהילים י' ח') במסתרים יהרג נקי, אתיוהו לנצר א"ל נצר יהרג דכתיב (ישעי' י"א א') ונצר משרשיו יפרה א"ל אין נצר יהרג דכתיב (שם י"ד י"ט) ואתה השלכת מקברך כנצר נתעב, אתיוהו לבוני א"ל בוני יהרג דכתיב (שמות ד' כ"ג) בני בכורי ישראל א"ל אין בוני יהרג דכתיב (שם ד' כ"ג) הנה אנכי הרג את בנך בכורך, אתיוהו לתודה א"ל תודה יהרג דכתיב מזמור לתודה א"ל אין תודה יהרג דכתיב (תהילים נ' כ"ג) זובח תודה יכבדנני, וכתב רבי שלמה [רש"י] קרובים למלכות היו והיו צריכין¹⁰⁴ להשיב לכל ראיות של הבל שלהן, ועל הדרך הזה אני כותב דברים שהשבתי על תעתוע פראי פול שהקדיח תבשילו ברבים בפני אדוננו המלך וחכמיו ויועציו ירום הודו ותנשא מלכותו.

צוה אותי אדוננו המלך להתוכח עם פראי פול בהיכלו¹⁰⁵ בפניו (ובפני יועציו) בברצלונה, ואען ואומר אעשה כמצות אדוני המלך אם תתנו לי רשות לדבר

103. שם מ"ג סוף ע"א מצאו לו זכות פטרוהו ואם לאו יצא ליסקל וכרוז יוצא לפניו איש פלוני בן פלוני יוצא ליסקל על שעבר עבירה פלונית וכו' (והקשו בגמרא) לפניו אין מעיקרא לא, אמר ריב"ל כל הזובח את יצרו ומתודה עליו מעלה עליו הכתוב כאילו כיבדו להקב"ה בשני עולמים דכתיב זובח תודה יכבדנני ע"כ והנה אין שום קישור למאמר ריב"ל זה עם הקדום לו וגם על קושיתם לפניו אין מעיקרא לא אין לפניו שום תשובה, אמנם זו היא אחת ההשמטות שבש"ס לפניו וכך הנוסחא: לפניו אין מעיקרא לא והתניא בערב פסח תלאוהו לישו והכרוז יוצא לפניו ארבעים יום יוצא ליסקל על ששישף והיסית והדיח את ישראל כל מי שידוע לו זכות יבא ויעיד עליו ולא מצאו לו זכות ותלאוהו בערב הפסח, אמר עולא ותסברא בר הפוכי זכות הוא, מסית הוא, ורחמנא אמר לא תחמול ולא תכסה עליו אלא שאני ישו דקרוב למלכות הוה, ת"ר ה' תלמידים היו לו לישו וכו' כל הענין עד דכתיב זובח תודה יכבדנני (ולכן סמך לי' דרושו של ריב"ל על מקרא זה) וברש"י שם תשובה בעלמא הוא מפני האומות שקרובים למלכות היו והיו צריכים להשיב על כל ראיות של הבל שלהם עכ"ל. (הערת הרב מרגליות, וכל הערות בגופן זה הינן שלו).

104. ואפי' רבותינו שהיו צריכין (כך מתחיל דפוס אלטדארף).

105. בהבלין (דא"ד).

כרצוני ואני מבקש (בזה) רשות המלך ורשות פראי רמון דפינה פורט (דפיניא פואירטי)¹⁰⁶ וחבריו אשר בכאן.

ענה פראי רמון (די פיניא פואירטי) ובלבד שלא תדבר בזיונות, אמרתי להם איני רוצה להיות בדינכם על זה אבל שאומר כל רצוני בענין הויכוח כאשר אתם אומרים כל רצונכם, ואני יש לי דעת לדבר בדרך מוסר (בענין הויכוח כאשר אתם אומרים) אבל ברצון נפשי יהיה, ונתנו לי רשות כלם לדבר כרצוני.

ובכן, עניתי ואמרתי¹⁰⁷, ויכוח הגוים¹⁰⁸ והיהודים בדברים רבים ממנהגי התורות (אשר) אין עיקר האמונה תלויה בהם, אבל אני רוצה להתוכח בחצר הנכבד הזה אלא בדברים שכל הדין תלוי בהם, וענו כלם ואמרו יפה אמרת, ובכן הסכמנו לדבר תחילה בענין המשיח אם כבר בא כפי אמונת הנוצרים או אם הוא עתיד לבא כאמונת היהודים, ואחרי כן נדבר אם המשיח הוא האלוהי ממש או אם הוא איש גמור נולד מאיש ואשה, ואח"כ נדבר אם היהודים בתורה¹⁰⁹ האמתית או הנוצרים עושים אותה.

ואז פתח פראי פול ואמר שהוא יוכיח מן התלמוד שלנו שכבר בא המשיח אשר הנביאים מעידים עליו.

עניתי¹¹⁰ **ואמרתי** אבל קודם שנתוכח בזה אני מבקש שיורה ויאמר לי האין זה באפשר כי בא, שהמלך בפרובינצה ובמקומות רבים שמעתי שאמר כדבר הזה ליהודים רבים, ואני תמה בו מאוד.

ויענני בזה הירצה לומר כי חכמי התלמוד מאמינים בישו שהוא המשיח והאמינו שהוא איש גמור ואלוה באמת כפי מחשבת הנוצרים והלא דבר ידוע הוא באמת כי ענין ישו היה בבית שני וקודם חרבן הבית נולד ונהרג וחכמי התלמוד היו אחר החרבן כגון ר' עקיבא וחבריו, ואותם ששנו המשנה רבי ור' נתן היו ימים רבים אחר החרבן וכל שכן רב אשי שחבר התלמוד וכתבו שהיה

106. Raymund de Penaforte.

107. כאן מתחיל כ"י ליידין.

108. הגלחים (דא"ד).

109. באמונה בכ"ס ודא"ד ולפי זה חסרו מלות: עושים אותה.

110. מכאן עד הירצה לומר חסר בכ"ל, ובדא"ד את זה אבקש שתוריני האין יכול להיות זה כי אתם לעולם תאמרו דבר אבל אינכם יכולים לברר, ענה ברודר פול ואמר שחכמי התלמוד האמינו... והאמינו כי הוא איש ואלוה ולא איש גמור לבד, כמו שגם אומרים הנוצרים.

אחר החרבן כד' מאות שנה¹¹¹ ואם היו החכמים האלה מאמינים במשיחות ישו ושהוא אמת ואמונתו ודתו אמת¹¹² ואם היו הם כותבים הדברים האלה אשר פראי פול אומר שיוכיח מהם כך אם כן האיק עמדו בדת היהודים¹¹³ ומנהגם הראשון, כי הם היו יהודים ועמדו בדת היהודים כל ימיהם ומתו יהודים הם ובניהם ותלמידיהם השומעים כל דבריהם מפיהם ולמה לא נשתמדו וחזרו לדת ישו כאשר עשה פראי פולו והבין מדבריהם כי אמונת הנוצרים היא האמיתית, חלילה, והלך ונשתמד על פי דבריהם, והם ותלמידיהם הלוקחים תורה מפיהם היו ומתו יהודים כמונו היום, והם אשר לימדו אותנו דת משה ויהודית כי כל מעשינו היום ע"פ התלמוד ועל פי מה שראינו לחכמי התלמוד שהיו נוהגים ועושים מן היום אשר חובר ועד הנה, כי כל התלמוד אינו אלא ללמדנו מנהגי התורה והמצוה, והאיק נהגו בה האבות במקדש מפי הנביאים ומפי משה רבנו ע"ה¹¹⁴ ואם האמינו בישו ודתו האיק לא עשו הם כאשר עשה פראי פול המבין דבריהם יותר מהם עצמם.

ענה פראי פול (ואמר) אלו דברי אריכות לבטל הויכוח, אבל על כל פנים תשמע מה שאומר.

ואומר אליהם אבל זה [לי] ראה (גמורה) ברורה שלא יאמר דברים שיהיה בהם ממש, ואשמע אותם מפני שרצון אדוננו המלך בכך.

התחיל ואמר הנה הכתוב אומר (בראשית מ"ט י') לא יסור שבט מיהודא וגו' עד כי יבא שילה, שהוא המשיח, הרי שהנביא אומר כי לעולם יהיה ליהודא כח¹¹⁵ עד המשיח היוצא ממנו, ואם כן היום שאין לכם לא שבט אחד ולא מחוקק אחד כבר בא המשיח שהוא מזרעו ולו הממשלה.

עניתי ואמרתי אין כונת הנביא לומר שלא תהיה ממלכת יהודא בטלה כלל בשום זמן אלא אמר שלא תסור ותפסק לגמרי ממנו, והכוונה שכל זמן שתהיה המלוכה לישראל ליהודא היא ראויה, ואם תתבטל מלכותם מפני חט¹¹⁶ ליהודא תשוב, והראיה לדבר שכבר היו ימים רבים קודם ישו שבטלה המלכות מיהודא ולא מישראל וימים רבים בטלה המלכות גם מישראל וגם

111. כ"ל ודא"ד מוסיפים: והנה הוא אחר ישו כת"ק שנה.

112. בכ"ל: אמת כדברי פרי פולו אשר אומר שיוכיח.

113. מכאן עד בדת היהודים נשמט בכת"ס.

114. כ"ח בדא"ד בכ"ל רק בפני הנביאים כד"ק (ב' ע"א) ובכ"ס בפני הנביאים עד (מרע"ה).

115. בכ"ל ממשלה בכ"ס ובדא"ד כח וממשלה.

116. דא"ד מוסיף: לכשתשוב.

מיהודא, שהרי בשבעים שנה שגלו לבבל לא היה ליהודא ולא לישראל מלכות כלל ובבית שני לא מלך מיהודא רק זרובבל ובנו ימים במספר ועמדו אח"כ ש"פ שנה עד¹¹⁷ החרבן שמלכו הכהנים מבני חשמונאי ועבדיהם וכל שכן כשהעם בגלות שאם אין עם אין מלך¹¹⁸.

ענה פראי פול באותן הזמנים כלם אע"פ שלא היו להם מלכים היה להם ממשלה, שכך פרשו התלמוד¹¹⁹ לא יסור שבט מיהודא אלו ראשי גליות שבבבל שרודין את העם בשבט ומחוקק מבין רגליו אלו בני בניו של הלל שמלמדין תורה ברבים, והיום אין לכם הסמיכה הידועה בתלמוד ונתבטלה גם הממשלה ההיא, ואין בכם היום ראוי להקרא רבי, ומה שקורין אותך [היום] מאישטרי¹²⁰ הוא טעות ובשקר אתה נוהג באותו השם.

עניתי כמהתל בו: אין זה מן הויכוח, אבל אינך אומר אמת, שאין רבי מאישטרי כי רב הוא מאישטרי ובלא סמיכה נקראים רב בתלמוד¹²¹ אבל אני מודה כי אני מאישטרי ולא תלמיד טוב, אמרתי זה בדרך מוסר, חזרתי ואמרתי לו, אני אודיעך שאין הכוונה לרבותינו ז"ל לפרש הפסוק אלא במלכות ממש אלא שאינך מבין דין והלכה אלא מעט בהגדות אשר הרגלת עצמך בהן, והענין הזה שהזכירו החכמים היא כי משורת הדין אין אדם דן יחידי ויפטר מלשלם אלא אם כן נטל רשות מן הנשיא והוא המלך¹²² ואמרו כי בזמן הגלות כיון שיש מזרע המלוכה מי שיהיה לו קצת ממשלה ממלכי הגוים כגון ראשי גליות שבבבל ונשיאי ארץ ישראל יש להם נתינת רשות וסמיכה, וזה נהג בחכמי התלמוד לאחר ישו יותר מד' מאות שנה, כי אין דעת חכמי התלמוד שיהיה [הוא] מזרע (יהודא) שבט ומחוקק אשר ליהודה אבל הנביא הבטיחו ליהודה שיהיה מלכות ישראל שלו ועל מלכות גמורה הבטיחו ואעפ"כ נתבטלה ימים רבים כמו שהזכרתי כי בזמן גלות בבל לא היה בהם

117. בדא"ד ש"ע שנה, ובכ"ס ועמדו בדרכי השם אחר כך שנים אחר החרבן.

118. עיין בפרוש התורה מרבנו שהרחיב שם באורו זה, ויעוין מה שהובא ממדרש תנחומא כ"י אוקספורד (במבוא למדרש תנחומא הוצאת ר"ש בובר ע' ע"א) שאמרו עד כי יבא שילה זה אחיה השילוני אשר לקח המלכות מבית דוד ונתן לירבעם, ויעוין בס' שילה מהח' פוזננסקי (לייפציג 1904) שאסף וסידר באורי המפרשים הראשונים והאחרונים על מקרא זה.

119. סנהדרין ה' ע"א שרודין את ישראל.

120. Maestro, ובדא"ד מיישטר בלשון אשכנז.

121. עיין רש"י כתובות מ"ג רע"ב.

122. בדא"ד או מן המלך, בכ"ל והוא מהמלך.

שבט ומחוקק כלל ובבית שני כשהיה המלכות לכהנים ולעבדיהם לא היה לשבט יהודא שום ממשלה לא ראש גלות ולא נשיא כי הנשיאות והראשות למלכי הכהנים ולשופטיהם¹²³ ולשוטריהם ולאשר ישרו בעיניהם.

אז ענה פראי פירי די גינובא זה אמת הוא שאין הכתוב אומר אלא שלא יפסק לגמרי אבל יכול להיות בו שביתה, באגר¹²⁴ בלע"ז.

אמרתי למלך הנה פראי פירי פסק הדין כדברי.

אמר פראי פירי אני לא פסקתי דין. כי שבעים שנה של בבל זמן מועט הוא ורבים אשר זכרו הבית הראשון, כמו שכתוב בספר עזרא¹²⁵ וזה יקרא בטול הוא באגר בלע"ז אבל (עתה) שעמדתם אלף שנים ויותר הסרה גמורה היא.

אמרתי, עתה, אתה מתנחם, כי אין הסרה בדבר החוזר, ואין הפרש בדברי הנביא בין רב למעט, ועוד כי הזמנים שהזכרתי זמנים רבים הם, ועוד כי יעקב (אבינו) ע"ה לא הבטיח ליהודא שיהיה לו שבט ומחוקק על שבטו בלבד אבל מלכות כל ישראל נתן לו כדכתיב (בראשית כ"ז וכ"ח) יהודה אתה יודוך אחיך וכתוב (דברי הימים, א, ה' ב') כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו, והנה נתבטל מלכות כל [שבטי] ישראל (ממנו) משמת שלמה כדכתיב (מלכים א' י"ב כ') לא היה אחרי בית דוד זולתי שבט יהודא לבדו, אם כן דבר ברור הוא שלא אמר הנביא אלא שלא תסור לגמרי, והאמת הוא כי בזמן הגלות אינו נקרא לא הסרה ולא ביטול כלל, לפי שאינו מצד יהודא אלא מצד העם, כי לא הבטיח את יהודה שלא ילכו ישראל בגלות לעולם בעבור שיהיה הוא מלך עליהם בכל זמן.

חזר פראי פול וטען כי בתלמוד אמרו שכבר בא המשיח והביא אותה הגדה שבמדרש איכה¹²⁶ בההוא גברא דהוי (רדי) וגעת תורת' עבר חד ערבי ואמר

123. בכ"ס מוסיף: ולשריהם.

124. בכ"ס ואגאר, בכ"ל אבאגר והוא vacare-vagare בל' לטין.

125. שם ג' י"ג.

126. על פסוק על אלה אני בוכיה (ומובא בילקוט ישעי' י"א ס' רפ"ד וגם שם נדפס פרנך במקום פדנך) ועיין שם ביפה ענף שמביא ס' שבט יהודא ס' מ' (והוא עמוד 74 ד' האנוור ושם אחר מלת משה חסר מלות דו גירוגה), ושם אמר שהתחלת הויכוח היה כי פראי פול רצה להוכיח כי היהודים ראוי שיקראו כנעניים בעבור שתפשו מעשה כנען וישבו בארצם והנוצרים ראוי שיקראו ישראל לפי שנכנסו במקומן, ואמר שהשיבו המאישטרו כי הנכנס במקום אחר ראוי שיוורש חפציו וכו' וכל זה לא נמצא אתנו, גם טעה שם באמרו שהויכוח היה לפני המלך החסיד דון פידרו הזקן (וברשימת שמות אנשים עמוד 144 הרכיב המו"ל אנשים שונים).

ל' בר יהודאי בר יהודאי שרי תורתך שרי פדנך שרי קנקנך דאיתחרב בית המקדש שרא תורתיה שרא פדניה שרא קנקניה, געת זמן תנינית אמר ליה אסור תורתך אסור פדנך אסור קנקנך דאיתליד משיחון.

ואען ואומר אני איני מאמין¹²⁷ בהגדה זו [כלל] אבל ראייה היא לדברי.

אז זעק אותו האיש ואמר ראו שהוא מכחיש בספרים שלהם.

אמרתי באמת שאיני מאמין שנולד המשיח ביום החרבן וההגדה הזאת או שאינה אמת או שיש לה פירוש אחר מסתרי החכמים, אבל אקבל אותה כפשטה כאשר אמרת כי ראייה היא לי, הנה היא אומרת כי ביום החרבן אחרי שנחרב (הבית) בו ביום נולד המשיח, אם כן אין ישו משיח כאשר אמרתם שהוא קודם החרבן נולד ונהרג, ולידתו קרוב למאתים שנה קודם החרבן לפי האמת ולפי חשבונכם ע"ג¹²⁸ שנה, אז נשתתק האיש.

ענה מאישטרי גיליס¹²⁹ השופט אשר למלך (ואמר) אין עתה הויכוח בישו אבל השאלה היא אם בא והספר הזה שלכם אומר שבא.

אמרתי לו אתה בוחר כמנהגכם לענות במרמה בדינין, ועל כל פנים אענה אתכם בכאן, לא אמרו חכמים שבא אבל [אמרו] שנולד, כי היום שנולד משה רבנו ע"ה לא בא ולא היה גואל אבל כשבא לפרעה במצותו של הקב"ה ואמר לו (שמות ח' א') כה אמר ה' שלח עמי וכו' אז בא, וכן המשיח כשיבא להאפיפור ויאמר לו במצות האלהים שלח עמי אז יהיה בא, ועד היום לא בא וגם איננו משיח כלל, כי דוד המלך ביום שנולד לא היה [מלך ולא משיח] אבל כשמשחו שמואל היה משיח, וביום שימשח אליהו למשיח במצות האל יקרא משיח, וביום שיבא אחרי כן לאפיפור לגאול אותנו אז יקרא [גואל] בא¹³⁰.

טען אותו האיש¹³¹ הנה פרשת הנה ישכיל עבדי (ישעי' נ"ב י"ג) מספרת ענין מיתת המשיח ובואו ביד אויביו¹³² ונתנו אותו עם הרשעים כאשר היה בישו, אתה מאמין שתדבר אותה פרשה במשיח?

אמרתי לו כפי המשמעות האמתי אינה מדברת אלא בעם ישראל בכללם, שכך

127. בכ"ס: מודה, וחסרו מלות כלל עד לדברי, וגם בכת"ל חסרה מלת כלל.

128. בכ"ס, ש"ע! בדא"ד צ"ג.

129. בכ"ל נשמט השם לגמרי, בכ"ס: גאר, בדא"ד: גילבין והשם גיליס הוא Gillaume-Gilles.

130. בכ"ס אז יאמר שבא.

131. בכ"ס פראי פול.

132. בכ"ס לפני שונאיו הרשעים.

קורין אותם הנביאים תדיר ישראל עבדי (ישעי' מ"א ה') יעקב עבדי (שם מ"ד א').

אמר פראי פול : ואני אראה מדברי החכמים שלכם שהיא מדברת במשיח.

אמרתי לו ואמת היא כי רבותינו ז"ל בספרי **ההגדות** דורשים אותו על משיח אבל לא אמרו מעולם שיהרג ביד שונאיו, כי לא תמצא לעולם בשום ספר מספרי ישראל לא בתלמוד ולא בהגדות שיהרג משיח בן דוד לעולם, ולא שימסר ביד שונאיו ולא שיקבר בין הרשעים, כי אפילו המשיח שעשיתם לכם לא נקבר, ואני אפרש (לכם) הפרשה אם תרצו בפרוש טוב ומבואר, ואין שם כלל שיהרג כאשר היה במשיחכם, ולא רצו לשמוע.¹³³

חזר אותו האיש ואמר כי בתלמוד מפורש שר' יהושע בן לוי¹³⁴ שאל לאלהיו מתי יבא המשיח והוא ענה אותו, שאל למשיח עצמו (אמר) והיכן הוא? (אמר) בפתח דרומה בין החולים, הלך שם ומצאו ושאל לו כו' אם כן כבר בא והוא ברומה (והוא ישו המושל ברומה)¹³⁵.

עניתי לו והלא מפורש מכאן שלא בא שהרי שאל לאלהיו מתי יבא, וכן שאל אליו בעצמו מתי אתי מר, א"כ לא בא עדיין, אבל נולד כפי פשוטי אלו ההגדות ואיני¹³⁶ מאמין בכך.

אז ענה אדוננו המלך שאם נולד ביום חרבן בית המקדש שיש יותר מאלף שנים ולא בא עדיין איך יבא (כי) אין בטבע האדם שיחיה אלף שנים.

אמרתי לו כבר היו התנאים שלא אתוכח עמך ולא תענה בויכוח, אבל כבר היו בראשונים¹³⁷ אדם ומתושלח קרוב לאלף שנים, ואלהיו וחנוך יותר מכאן, כי החיים לאל.

אמר: ואנה הוא היום?

אמרתי: אין זה מצרכי הויכוח ולא אענה לך, ואולי תמצאנו בשערי טוליטולה אם תשלח שם איש אחד מן הרצים שלך, אמרתי כמה תל בו. אז עמדו משם ונתן המלך זמן לחזור לויכוח ביום השני הבא¹³⁸.

133. פי' הנה ישכיל לרמב"ן, תמצא בסוף ה' שטעטין.

134. בכ"ל שרשב"י (עיין סנהדרין נ"ח ע"א).

135. הנסגר חסר בב' כת"י ובדא"ד רק : והוא ישו ברומה, ונראה שהוא נ"א ממה שקדם.

136. בד"ק: ואני בדא"ד (עמוד 33, למטה) שאני.

137. בכ"ס: בימים הראשונים, בכ"ל ובדא"ד : חיו הראשונים.

138. בד"ק מוסיף : ראשון ובכ"ס : ביום א' הבא, בכ"ל רק ביום השני, בדא"ד (עמוד 34) ביום ז' הבא והמעתיק העתיק אחר ז' ימים, ונראה מזה שעד כאן ויכוח היום הא'.

ביום ההוא הלך המלך לקלישטרוש אשר בעיר ונתקבצו שם כל אנשי העיר גוים ויהודים והיה שם ההגמון וכל הגלחים וחכמי הצעירים¹³⁹ והדורשים¹⁴⁰, וקם אותו האיש על רגליו לדבר, אמרתי לאדוננו המלך אדוני שמעוני, ויאמר לי, ידבר הוא תחילה כי הוא התובע.

אמרתי הניחוני לבאר דעתי בענין המשיח ואז יוכל להשיב על ברור. קמתי ואומר שמעו עמים כלם. פראי פול שאלני אם כבר בא המשיח שדברו בו הנביאים ואמרתי שלא בא, והביא ספר הגדה שאמר בו כי ביום שחרב בהמ"ק בו ביום נולד, ואמרתי אני שאיני מאמין בזה אלא הוא ראה לדברי, ועתה אני אפרש לכם למה אמרתי שאיני מאמין בזה, (דעו כי) אנחנו יש לנו שלשה מינין של ספרים האחד הוא הבבל"ה¹⁴¹, וכולנו מאמינים בו אמונה שלמה, והשני הוא נקרא תלמוד והוא פרוש למצות התורה, כי בתורה יש תרי"ג מצות ואין בה אחת שלא נתפרשה בתלמוד, ואנחנו מאמינים בו בפרוש המצות. עוד יש לנו ספר שלישי הנקרא מדרש רוצה לומר שרמוני"ש¹⁴², כמו שאם יעמוד ההגמון ויעשה שרמון (אחד), ואחד מן השומעין היה טוב בעיניו וכתבו, וזה הספר מי שיאמין בו טוב, ומי שלא יאמין בו לא יזיק, ויש לנו חכמים שכתבו שהמשיח לא יולד עד קרוב לזמן הקץ שיבא להוציאנו מן הגלות, על כן איני מאמין בזה הספר במה שאמר שנולד מיום החרבן, ועוד אנו קורין אותו הספר **הגדה** רוצה לומר ראסיונאמינטו¹⁴³, רוצה לומר שאינן אלא דברים שאדם מגיד לחברו, אבל אני מקבל אותה הגדה כפשוטה כמו שאתם חפצים בה מפני שהיא ראה מפורשת שאין ישו שלכם משיח כאשר אמרתי לכם שהוא לא נולד באותו היום אבל כבר עבר כל עניינו מזמן מרובה.

ואתה אדוננו המלך שאלת והקשית לי יפה מהם שאין במנהג האדם לחיות אלף שנה ועכשיו אברר לך תשובה לשאלתך, הנה אדם הראשון חיה אלף שנה

139. יעוין בש"ע אורח חיים סי' תרמ"ט סע ד' גנות הצעירים וכיוצא בהם מבתי שמשיהם מותר ליטול משם לולב וכתב הטורי זהב שם סק"ד גנות הצעירים איני יודע פירושו כו' וברורה הכוונה כבהערה הסמוכה וראה בריטב"א סוכה כ"ט שנקט בדרך לעג גנות השעירים והדורסים.

140. הוא Minoriten Praedikanten ובדא"ד מוסיף חובלים והוא Cordeliers אשר נוסדו מן כת הצעירים זמן מעט קודם הויכוח (1223 למספרם) ועיין צונץ צור געשיכטע צד 181.

141. בכ"ס: תורת משה בלעז הבריבייה, ובדא"ד העשרים וארבע וכו'.

142. Sermones [דרשות] ובדא"ד פרידיקוטא הוא Predigt.

143. המלה הזאת משובשת מאד ונ"ל שהיא razioneamiento [חשיבה, היגיון] כמו בלשון אטלקי בל"א ragionamento אונטעררעדונג, ובדא"ד קונדיגונג בל"א ואינו מדויק.

פחות ע' שנה, והנה מפורש בכתוב כי בעונו מת ואלו לא חטא חיה יותר ויותר או לעולם. והגוים והיהודים כולנו מודים שחטאו וענשו של אדם הראשון יתבטל לימות המשיח¹⁴⁴ אם כן אחר שיבא המשיח יהיה בטל מכלנו אבל במשיח עצמו בטל הוא לגמרי א"כ ראוי הוא המשיח לחיות אלף ואלפים (שנה) או לעולם, וכן המזמור (תהילים כ"א ה') אומר חיים שאל ממך וגו' וזה מבואר.

עוד שאלת אדוננו המלך אנה הוא עומד, מפורש בכתוב כי אדם הראשון מעמדו היה בגן עדן שבארץ ובחטאו נאמר (בראשית ג' כ"ג) וישלחו ה' אלהים מגן עדן, אם כן זה שהוא פטור מענשו של אדם עומד שם בגן עדן, וכן אמרו חכמים בספר ההגדות שהזכרתי¹⁴⁵.

אמר המלך והלא אמרתם באותה הגדה כי הוא ברומה.

אמרתי לו לא (אמרתי) [אמרו] שמעמדו ברומה באי זה יום, כי הגיד אליהו לאותו חכם שימצאנו שם באותו היום ונראה שם, והיה ראותו שם מפני טעם מוזכר בהגדות ואיני רוצה להגידו בפני עמים רבים כאלה, והיה הענין שלא רציתי לומר להם מה שאומר בהגדה שהמשיח יעמוד ברומה עד שיחריב אותה כמו שמצינו במשה רבנו ע"ה שנתגדל בביתו של פרעה עד שנפרע ממנו והטביע כל עמו בים וכמו שנאמר (יחזקאל כ"ח כ"ח) בחירם מלך צור ואוציא אש מתוכך היא אכלתך, וזה שאמר ישעיה' (כ"ז י') שם ירעה עגל ושם ירבע וכלה ספיחיה וכו' ובפרקי היכלות¹⁴⁶ אמר עד שיאמר אדם לחברו הילך רומי וכל מה שבתוכה בפרוטה ויאמר אינה מתבקשת לי, וכל זה אמרתי למלך בינו לביני.

שאלתי (ואמרתי עוד) האתם מודים לדברי שחטאו של אדם בטל בזמן המשיח? ענה אדוננו המלך וגם פראי פול: כן, אבל לא כאשר אתה סבור, כי הענין הוא שהיו כולם נכנסים בגיהנם בעבור אותו העונש בימי המשיח ישו נתבטל שהוציאם משם.

144. יעוין בפירוש המשניות להרמב"ם סנהדרין פ' חלק שכתב והמשיח ימות וימלוך בנו תחתיו ובנו וכבר ביאר הנביא את מיתתו וכו' עיין בו, אמנם נודע כי הרמב"ם הבדיל בין ימות המשיח לבין עולם הבא עיין מאמר תחיית המתים שלו ויבואר במקום אחר וראה הלאה הערה 178.

145. ראה בזוהר פרשת שמות ח' ע"ב.

146. היכלות רבתי פרק ה' ה"א.

ואען ואומר אומרים בארצנו¹⁴⁷ הרוצה לכזב ירחיק עדיו, והרבה עונשים כתובים באדם וחוה (בראשית ג') ארורה האדמה בעבורך, וקוץ ודרדר תצמיח לך, בזיעת אפך, כי עפר אתה, וכן באשה בעצב תלדי בנים והכל קיים גם היום וכל הנראה ונרגש לא נתכפר בזמן משיחכם, אבל גיהנם שאינו כתוב בו אתם אומרים שנתכפר בעבור שאין אדם יכול להכחיש אתכם, שלחו מכם אחד ויבא ויגיד, ועוד חלילה לאל [מעול] שאין עונש גיהנם לצדיקים בשביל חטא אדם הראשון אביהם, כי נפשי קרובה לנפש אבי כמו לנפש פרעה בשוה, ומפני חטאו של פרעה לא תכנס נפשי בגיהנם, אבל העונשים היו בגוף לפי שגופי מאבי ומאמי, וכאשר נגזר על שניהם והיו בני מות היו תולדותיהם לעולם בני מות בטבע.

עמד אותו האיש ואמר עוד אביא ראיה שכבר עבר זמן המשיח.

אמרת אני אדוני המלך שמעני [מעט] אין הדין והאמת והמשפט שלו עיקרו במשיח כי אתה שוה לי יותר ממשיח, אתה מלך והוא מלך, אתה מלך גוי והוא מלך ישראל, כי משיח אינו אלא מלך בשר ודם כמוך, וכשאני עובד את בוראי ברשותך בגלות ובעינוי ושעבוד וחרפת העמים אשר יחרפוני תמיד שכרי מרובה, (כי) אני עושה עולה לאלוהים מגופי, ובזה אזכה לחיי העולם הבא יותר ויותר, אבל כשיהיה מלך ישראל מתורתי מושל בכל העמים, ועל כרחי יש לי לעמוד בתורת היהודים אין שכרי מרובה כל כך, אבל עיקר הדין והמחלוקת שבין היהודים ובין הנוצרים היא במה שאתם אומרים בעיקר האלהות דבר מר מאד, ואתה אדוננו המלך נוצרי בן נוצרי [ובן נוצרית] ושמעת כל ימך גלחים [וצעירים ודורשים מדברים מלידת ישו] ומלאו מוחך ומוח עצמותיך מדבר הזה ושב אצלך מתוך אותו הרגילות, אבל הדבר אשר אתם מאמינים והוא עיקר אמונתכם לא יקבל אותו השכל, והטבע אינו נותן והנביאים מעולם לא אמרו כן, גם הפלא אינו יכול להתפשט בדבר ההוא כאשר אבאר בראיות גמורות במקומו ובשעתו, שיהיה בורא השמים והארץ וכל אשר בס חוזר עובר בבטן יהודית אחת ויגדל בו ז'¹⁴⁸ חדשים ויולד קטן ואחר כך יגדל ואח"כ ימסר ביד שונאיו וישפטוהו משפט מות וימיתוהו ואח"כ

147. בכ"ל: ואומר המשל, והוא הנמצא אצל **האחרונים**: הרוצה לשקר ירחיק עדיו מובא מס' תורת חיים למהרח"ש בספר פחד יצחק אות ה' דף מ"ד ע"ב, ולא הזכירו ר"ל דוקעס בספרו צו"ר ראבב. שפרינקונדע עמוד 90 [הפתגם הזה נמצא כבר בהראשונים ומהם הרא"ש על מסכת שבועות פ"ו אות י"ג כי 'אמרו העולם הרוצה לשקר ירחיק עדיו].

148. בדא"ד: ט', ובכ"ל ליתא, ועיין קשת ומגן י"ז ע"א.

תאמרו שהיה וחזר למקומו הראשון, לא יסבול דעת יהודי ושום אדם, ולחנם והבל תדברו דבריכם, כי זה הוא עיקר מחלוקתנו, אבל נדבר גם מן המשיח כאשר היא רצונכם.

אמר פראי פול : ותאמין שבא? אמרתי: לא, אבל אני מאמין ויודע שלא בא ולא היה אדם מעולם שאמר ולא שיאמרו עליו שהוא משיח זולתי ישו, ואי אפשר לי להאמין במשיחותו שהנביא אומר במשיח (תהילים ע"ב ח') ומשל¹⁴⁹ מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ, והוא לא היה לו ממשלה אבל בחייו היה נרדף מאויביו ומתחבא מפניהם, ולבסוף נפל בידם ולא היה יכול להציל עצמו, איך יושיע כל ישראל, ואף (כי) אחרי מותו לא היתה לו ממשלה, כי ממשלת רומא אינה בעבורו, אבל קודם שהאמינו בו היתה עיר רומא מושלת ברוב העולם, ולאחר שבאו באמונתו הפסידו ממשלות רבות, ועתה עובדי מחמד יש להם ממשלה יותר מהם, וכן הנביא אומר שבזמן המשיח (ירמיהו ל"א ל"ג) ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי וכו', ואומר (ישעיה' י"א ט') כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים, ואומר (שם ב' ד') וכתתו חרבותם וכו' ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה, ומימי ישו ועד הנה כל העולם מלא חמס ושוד והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות והם גם כן מגלי עריות וכמה יהיה קשה לך אדוני המלך ולפרשיך [אלה] אם לא ילמדו עוד מלחמה, ועוד אמר הנביא במשיח (ישעיה' י"א ד') והכה ארץ בשבט פיו, ופרשו בספר ההגדה, אשר ביד פראי פול, אומרים למלך המשיח מדינה פלונית מרדה בך אומר יבא הגובאי ויחריב אותה, אמרו לו אפרכיה (פלונית) מרדה בך אומר יבוא ערוב ויכלה אותה ולא היה זה בישו, ואתם עבדיו טוב¹⁵⁰ לכם סוסים מזוינין ולפעמים כל זה איננו שוה לכם, ועוד אביא ראיות הרבה מדברי הנביאים.

צעק אותו האיש ואמר כן דרכו לעולם לעשות אריכות דברים ואני יש לי לשאול, אמר לי המלך שתוק כי הוא השואל, ושתקתי.

אמר הנה החכמים שלהם אמרו במשיח שהוא נכבד מהמלאכים ואי אפשר להיות אלא בישו [שלהם] שהוא (המשיח ו) האלוה בעצמו והביא מה שאמרו

149. [לשון הכתוב "וירד מים עד ים..."], אב"ד.

150. בד"ק טובים, בכ"ס: הטובים לכם מאזינים ולפעמים רבים כל זה וכו', בדא"ד ואתם עוברים חלוצים ולכם סוסים.

בהגדה¹⁵¹ ירום ונשא וגבה מאד (ישעי' כ"ב י"ג) ירום מאברהם ונשא ממשו וגבה ממלאכי השרת.

אמרתי לו וחכמנו אומרים זה תדיר בכל הצדיקים, גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת¹⁵², ואמר משה רבנו למלאך במקום שאני יושב¹⁵³ אין לך רשות לעמוד, ובכלל ישראל אמרו¹⁵⁴ חביבין ישראל יותר ממלאכי השרת וכו', אבל הכוונה לבעל ההגדה הזאת במשיח לומר כי אברהם אבינו ע"ה גייר גוים והיה דורש לאומות אמונתו של הב"ה וחלק על נמרוד ולא פחד ממנו, ומשה עשה יותר ממנו שעמד בשפלותו כנגד פרעה המלך הגדול והרשע ולא נשא לו פנים במכות גדולות שהכהו והוציא ישראל מידו, ומלאכי השרת מזדרזים מאד בענין הגאולה כמו שאמר דניאל (י' כ"א) ואין עמי מתחזק בכל אלה כי אם מיכאל שרכם¹⁵⁵, ואומר (שם כ') ועתה אשוב להלחם עם שר פרס¹⁵⁶ והמשיח יעשה יותר מכלם ויגבה לבו בדרכי ה' ויבא ויצוה לאפיפיו ולכל מלכי העמים בשם האל שלח עמי ויעבדוני יעשה בהם אותות ומופתים גדולים ורבים¹⁵⁷ ולא יירא מהם כלל, והוא יעמוד בעירם רומא עד שיחריב אותה, ואפרש הפרשה כלה אם תרצה, ולא רצה.

עוד הביא הגדה שאומרת על המשיח שהוא מתפלל על ישראל שימחול להם הקב"ה (עונותיהם) וקבל עליו יסורין, אבל אמר לפניו על מנת כן אני מקבל יסורין שתחית המתים יהיו בימי, ולא (על) המתים שמתו מאדם הראשון ועד הנה, ולא המתים בלבד אלא אפילו אותן שהשליכו בים ונטבעו או שאכלו אותם הזאבים והחיות¹⁵⁸ והנה יסורין שקבל עליו משיח הוא הריגתו של ישו שקבל עליו מדעת עצמו.

אמרתי אוי למי שאינו מתבייש, שכל זה לא עשה ישו, ולא החיה מתים שמאדם ועד הנה ולא עשה דבר מכל זה, ועוד תפילה זו מורה שהוא אדם ולא

151. תנחומא מובא בילקוט סי' של"ח, ועיין רש"י על ישעי' ועקידת יצחק שער כ"ח, ומובא בשם בראשית רבא של ר"מ הדרשן (צונץ גאט' פארטר' 290).

152. סנהדרין ריש דף צ"ג.

153. בכ"ל ליתא להאי מימרא, ובכ"ס: עומד.

154. חולין צ"א.

155. [לשון הכתוב: "ואין אחד מתחזק עמי על אלה כי אם מיכאל שרכם". אב"ד]

156. בדא"ד: שרפי Seraphinis ולא חש החכם וואגעזיל לדברי הפסוק!

157. בד"ק ובכ"ל: ורעים בדא"ד: למורדים.

158. עיין מדרש משלי על פסוק לפני שמש יגון, וא"ב דבן סירא ד' בערלין דף ל"ו ע"ב וכנגדם הרמב"ם הל' מלכים.

אל, ואין בידו להחיות, אבל יסורין הללו אינם אלא צערו שהוא מצטער על שהוא מתאחר מאוד ורואה עמו¹⁵⁹ בגלות ואין לאל ידו, ורואה עובדים ללא אלהים והכופרים בו ועושים משיח אחר נכבדים מעמו.

חזר ואמר הנה דניאל אמר (ט' כ"ד) שבועים שבעים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לכלה פשע ולהתם חטאת ולכפר עון ולהביא צדק עולמים ולחתום חזון ונביא ולמשוח קודש קדשים, ו'שבועים שבעים' הם של שנים והוא ת"כ¹⁶⁰ שנה שעמד בית שני עם ע' שנה של גלות בבל וקדש קדשים הוא ישו.

אמרתי לו והלא ישו קודם הזמן הזה היה יותר משלשים שבועים¹⁶¹ לחשבוננו שהוא האמת שהעידו עליו יודעיו ומכיריו בני דורו, ואפילו לחשבון שלכם היה קודם יותר מעשרה שבועים.

אמר כן היה אבל בכתוב האחד שאמר (שם כ"ה) ותדע ותשכיל מן מוצא דבר להשיב ולבנות ירושלים עם משיח נגיד, הוא משיח הוא נגיד והוא ישו.

אמרתי גם זאת טעות מפורסמת, כי הכתוב מחלק השבועים שבעים אשר הזכיר ומונה מהם עד משיח נגיד שבועים שבעה, ואח"כ שבועים ששים ושנים¹⁶² לבנין רחוב וחרוץ ואח"כ מונה שבוע אחד וחצי השבוע שיגביר ברית לרבים¹⁶³ ונשלמו השבועים שבעים, וישו שאתה קורא משיח נגיד לא בא לשבועים שבעה אבל לאחר ששים שבועים ויותר לחשבונך, ופרש לי הפרשה כלה לפי שיטתך¹⁶⁴ ואשוב מענה, כי לא תוכל לפרשה בשום ענין בעולם, אבל אינך בוש לדבר במה שלא ידעת, אבל אני אודיעך כי משיח נגיד זרובבל ובא לזמן שבועים שבעה כי כן מבואר בכתוב.

אמר: ואיך יקראנו משיח?

אמרתי גם כורש נקרא משיח (ישעי' מ"ה א') ואברהם ויצחק ויעקב אמר בהם (תהילים ק"ה ט"ו, דברי הימים א' ט"ז כ"ב) אל תגעו במשיחי ולכך¹⁶⁵ אמר בו

159. בכ"ס: עצמו, בכ"ל: אותנו.

160. בכ"ס: ת"ק... עם (!) שנה של גליות ובדא"ד: שב' שב' זהו ת"צ שנה והרי הוא ת"כ.

161. בכ"ס: שנה ובדא"ד מאתים שנה.

162. בכ"ס: תשוב ונבנתה, כסגנון הפסוק שם, ובכ"ל: ומונה אותם למנין רחוב ואח"כ וישו(!) שאתה קורא.

163. כן הוא נכון בדא"ד כפי סגנון הפסוק, ובכ"ס: ברית עמים רבים, ובד"ק כהתל רבים, ובלי ספק הה"א במקום יי, והי"ד אפשר שהיתה מובלעת בר"ש.

164. בכ"ס שנותיק ואשמענה ובכ"ל: והשבועה שלא תאכל ובדא"ד: ושמעתי שאינך יודע בה כלל.

165. בכ"ל: ואומר נגידי עמים וכן בדא"ד במקומו עמוד 46.

נגיד שלא תנשא מלכותו אבל הוא נכבד ונשא (ובעמו) כמו (תהילים מ"ז י') נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם, והנה אודיע לך כל הפרשה בפרוש מבואר אם תרצה אתה וחברך אלה ללמוד או יש לך לב להבין, ואני אומר לפני אדוננו המלך והעמים¹⁶⁶ כלם שאין בפרשה הזאת ולא בכל דברי דניאל קץ לביאת המשיח אלא בסוף הספר, כי כן מבואר בכתוב שאמר כל הנאמר לו בפרשה זו ובפרשיות אחרות היה מתפלל תמיד לדעת הקץ, ובסוף אמרו לו הקץ בפסוק ("ב י"א) שאמר "ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ שומם ימים אלף ומאתים ותשעים", ועתה אפרש לעיני העמים פירוש זה הפסוק אלף שיקשה ליהודים אשר בכאן. הוא אומר, כי מעת שהוסר עולת התמיד עד שינתן משומם השקוץ שהסיר אותה והוא עם רומה המחריב הבית יהיו שנים אלף ומאתים ותשעים, כי ימים הנזכרים בכאן הם שנים כמו (ויקרא כ"ה כ"ט) ימים תהיה גאולתו, וכן (שמות י"ג י' ועוד) מימים ימימה, וכן (בראשית כ"ד נ"ה) ימים או עשור, ואח"כ אמר דניאל אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלש מאות ושלושים וחמישה, הוסיף חמישה וארבעה שנה והענין כי לזמן הראשון יבא המשיח ויתן השיקוץ העובד ללא אלהים משומם וכלה מן העולם, ואח"כ יקבץ נדחי ישראל אל מדבר העמים כמו שנאמר (הושע ב' ט"ז) והולכתי המדברה ודברתי על לבה, ויביא ישראל לאדמתם כענין שעשה משה רבנו ע"ה הגואל הראשון¹⁶⁷ ויהיו מ"ה שנים ואח"כ ינחו ישראל על אדמתם וישמחו בה' אלהיהם ובדוד מלכם (ירמיה' ל' ט', הושע ג' ה') ואשרי המחכה (ויגיע) לימים הטובים ההם, והנה יש עתה מזמן החרבן אלף ומאה ותשעים וחמשה שנים, אם יחסרו מן המספר שאמר דניאל צ"ה שנים¹⁶⁸ ואנו מקוים שיבא הגואל לזמן ההוא כי הפרוש הזה נכון והגון הוא, וקרוב להאמין בו.

ענה פראי פול הנה אמרו החכמים בהגדה¹⁶⁹ אילין יומיא יתיריא מה אינון, אלו ארבעים וחמישה יום שהגואל נכסה מהם, מה משה הגואל הראשון נגלה ונכסה מהם, אף הגואל האחרון יתגלה ונכסה מהם, וכיון שהזכיר יום הם ימים ממש ולא שנים.

166. בכ"ל: והשרים.

167. בדא"ד: משה רבנו הגואל הראשון הולך את ישראל במדבר מ' שנים וככה יעשה גם הגואל האחרון כדכתיב (הושע ב' י"ג) וענתה שמה וגו' ואח"כ ינחו וכו'.

168. עיין בפרוש התורה של רבנו פ' בראשית פס' אשר ברא אלוהים לעשות ובספר הגאולה שלו (לונדון תרס"ט) ואשר כתבתי בהגהותי אור לשמים שעל השו"ת מן השמים מרבנו יעקב ממרויש סי' ע"א באריכות.

169. עיין פסיקתא רבתי פס' ט"ו.

אמרת: המדרש תפס לשון הכתוב והזכיר ארבעים וחמישה ימים שהם שנים כדאמרי רבנן לישנא דקרא נקט.

אמר פראי פול שאין יהודי בעולם שלא יודה כי פרוש יום, יום ממש, אלא שהוא משנה דברים כרצונו, וצעק למלך, והביאו יהודי אחד שמצאו ראשון ושאלוהו מהו יום בלשונכם? אמר דיאה¹⁷⁰.

אמרתני אני, אדוני המלך, היהודי הזה ראוי להיות שופט מן פראי פול אבל לא ממני, כי יום נאמר בלשון הכתוב על הזמן כגון (במדבר ג' י"ג, ח' י"ז) ביום הכותי כל בכור, ובקבוץ ימים אמר על השנים, והיה זה לצורך כי בקש לשתום הענין¹⁷¹ כאשר אמר לו המלאך פעמים (י"ב ד') שתום הדברים וחתום הספר עד עת הקץ ישוטטו רבים ותרבה הדעת, אבל אני מדבר בדברי חכמה עם מי שאינו יודע ואינו מבין, וראוי שישפטו לו¹⁷² הכסילים.

ענה פראי ארנאל די שגורא¹⁷³ ראו כי גירונימוש פי' ימים בכאן הם ימי העם, שמחתי בדבריו¹⁷⁴ אמרתי יכולים אתם להכיר מדברי כי אין הימים בכאן כפשוטן בשאר המקומות, ולכן הוצרך לעשות בהם פירוש, ואני סבור כי ימי העם שאמר הם שנים, כי העם אומר ימים רבים יש מן המעשה והוא על השנים הרבים.

חזר אותו האיש ואמר הנה חכמיהם אמרו שהמשיח נכנס בגן עדן, ואומר שם בהגדה משיח למה, מפני שראה אבותיו עובדי ע"ז ופרש מדרכם ועבד להקב"ה וגנזו לגן עדן¹⁷⁵.

ולעגתי עליו ואמרתני זו ראייה שלי שהוא בן עובדי ע"ז איש גמור והחזיק לו הקב"ה טובה כשפרש מדרכי אבותיו ולא עבד ע"ז כמותם, הזה יאמר על אלוה עצמו, ולקחתי הספר שלו וקראתי לפניו ההגדה מתחלה, והיא אומרת כי יר"ד [עשרה] הם שנכנסו בגן עדן בחיים ומונה בהם סרח בת אשר, ובתיה בת פרעה, ואלו היה ישו, והוא האלוה כדעתכם, אינו עם הנשים בגן עדן, אבל בשמים כסאו והארץ הדום רגליו, חלילה וחס, אבל שהוא כדברי שהוא עומד

170. Dia.

171. בכ"ס את הקץ.

172. בכ"ס: ומי שיפתו אותו הכסילים בדא"ד וראוי שיהיה מבוויש.

173. Arnold de Sigarra.

174. בכ"ס והעם שמחו בדבריו.

175. בכ"ס: והכניסו, אמנם המאמר הוא כמו ביאור דרך ארץ זוטא עיין בא"ב דבן סירא לפי נוסח כ"י בדפוס ברלין תר"ח דף ל"ו ע"ב.

בגן עדן בביתו של אדם הראשון קודם שחטא, כי זה דעת החכמים בספרי הגדה וזה מבואר, ואז עמד אדונינו המלך והלכו להם.

ביום החמישי¹⁷⁶ אחר כך ערך אדונינו המלך מקום הויכוח בהיכלו ואמר שיעשה בצנעה, וישבנו על פתח ההיכל, ופתח פראי פול בדברי הבל לא היה להם ענין ואחרי כן [אמר], אני אביא ראיה מחכם גדול שלהם לא היה להם כמותו היום ד' מאות שנה ושמנו מאישטרי **משה די גיפטי**¹⁷⁷ והוא אומר¹⁷⁸ כי המשיח ימות וימלוך בנו (ובן בנו) אחריו, ואינו כאשר אמרת לא ימות כדרך בני אדם, ושאל שיביאו לו ספר שופטים¹⁷⁹.

אמרתי לפניהם אין בספר **ההוא** כן אבל אני מודה שיש מחכמינו אומרים כן, כאשר הזכרתי תחילה שדעת ספרי הגדה כי נולד ביום החרבן ויחיה לעולם, ודעת בעלי הפשט שיולד קרוב לקץ הגאולה ויחיה שנים רבות במספר וימות בכבוד וינחיל כסאו לבנו, וכבר אמרתי כי בזה אני מאמין, ואין בין העוה"ז לימות המשיח בענין זה אלא שעבוד מלכות בלבד.

והביאו הספר אשר שאל ובקש ולא מצא, ולקחתי הספר מידו ואמרתי שמעו דברי הספר שהוא מביא, וקראתי להם מתחילת הפרק¹⁸⁰ המלך המשיח עתיד לעמוד להם לישראל ובונה בית המקדש ומקבץ נדחי ישראל.

אמר פראי ארנל די שיגורא¹⁸¹: הוא מכזב מפיו, אמרתי: עד הנה היה חכם גדול שאין כמוהו, ועתה הוא מכזב? וגער בו המלך ואמר אין ראוי לבזות החכמים.

ואומר למלך איננו מכזב כי אני אוכיח מן התורה ומן הנביאים שכל מה שאמר הוא אמת, כי המשיח עליו לקבץ נדחי ישראל ונפוצות יהודא שנים עשר שבטים, ומשיחכם ישו לא קבץ מהם איש ולא היה בזמן הגלות, והמשיח יש לו לבנות בית המקדש בירושלים וישו לא עשה בו לא בנין ולא הריסה, והמשיח ימשול בכל העמים והוא לא משל אפילו על עצמו, וקראתי להם

176. בדא"ד עמוד 49 : השלישי. ועיין להלן הערה 182.

177. בכ"ס: איגיפטו, בכ"ל ודא"ד הרמב"ם (עיין שבט יהודא עמוד 80 ד' האנ'. די אגיטו di Egitto).

178. עיין מאמר תחיית המתים (דף ל"ג ד' פ' פד"א): אם בימי מלך המשיח או לפניו או **לאחר מותו**... ובחבור בארנו ראיתנו גלויה אמרם שימות המשיח [כבר הבאתי בהערה 144 שכן מבואר בפירוש המשניות להרמב"ם פרק חלק].

179. ר"ל מספר משנה תורה רמב"ם.

180. ריש פרק י"א מהלכות מלכים והסגנון משונה קצת.

181. ראה הערה 173.

פרשת דברים (דברים ל') והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך וגמר פרשה עד ונתן ה' אלוהיך את האלות האלה על אויביך ועל שונאיך אשר רדפוך, ופרשתי להם כי אויביך הנוצרים ושונאיך הישמעאלים שתי האומות אשר רדפוני, ולא ענו דבר ועמדו להם.

למחר ביום השישי¹⁸² ערכו מערכות בהיכל וישב המלך במושב כפעם בפעם אל מושב הקיר בכסאו, ושם היה ההגמון ושרים רבים גילס די סרגון¹⁸³ ופירי¹⁸⁴ ברגה¹⁸⁵ ופרשים מכל מגרשי העיר ומדלות העם.

ואומר למלך: אין רצוני להתוכח עוד. אמר המלך: למה? אמרתי: הנה רב הקהל בכאן וכלם מנעוני וחלו פני על זה, כי הם יראים מאוד מהאנשים האלה ה**דורשים** שמטילין אימה על העולם, וגם כי גדולי הגלחים והנכבדים בהם שלחו לי לאמר שלא אעשה כן עוד, וגם פרשים רבים מבני ביתך אדוני המלך אמרו לי כי אני עושה רעה לדבר בפניהם כנגד אמונתם, גם פראי פירא די גינובא חכם ה**צעירים** אמר לי שאין הדבר טוב, גם מגרשי העיר אמרו לקצת היהודים שלא אעשה כן, ואמנם כי כן היה, אבל בראותם רצון המלך גמגמו כלם ואמרו שאעשה כן, וארכו הדברים בינינו על זה. וסוף דבר אמרתי שאתוכח אבל הדין נותן שאשאל אני יום אחד ופראי פול יענה אותי, הואיל ושאל לי ואני עניתי ג' ימים¹⁸⁶ אמר המלך על כל פנים ענה אתה אותו, והודיתי.

עמד ושאל: המשיח שדברו בו הנביאים אתה מאמין שיהיה איש גמור ואלוה ממש?

אמרתי הנה מתחילה התנינו שנדבר תחלה על המשיח אם בא כמו שאתם אומרים, ואח"כ נדבר אם הוא האלוה עצמו, והנה לא הוכחת שבא לפי שסתרתי כל הראיות של הבל שהבאת, ובזה זכיתי בדיני, כי עליך להביא ראיה, וכן קבלתם עליכם, ואם לא תודו שזכיתי בדין זה אני מקבל עלי להביא ראיות גמורות בדבר אם תשמעוני, ואחרי שיתברר שאין ישו שלכם משיח, אין לכם להתוכח במשיח שעתיד לבא לנו אם הוא אדם גמור או מה יהיה.

182. חסר בכ"ל ובדא"ד (עמוד 51): הרביעי, ועיין למטה הערה 186.

183. בכ"ס: גואן די שירניטאן ופירה אי בינגה, בד"ק משובש: ולאס די פדוילין ופירי די ברגא הוא Braga, ובדא"ד נשמטו השמות לגמרי.

184. [וראה למעלה הערה 129].

185. Pere de Berga.

186. וכן בכ"ל ובדא"ד, ובכ"ס עניתי לו שלש רגלים ועפ"ז נוסח דא"ד במספר ימים.

ואמרו חכמי השופטים אשר שם כי הדין עמי בזה. אמר לי המלך: ענה על כל פנים.

אמרתי באמת כי המשיח יבא ויהיה איש גמור, בן איש ואשה, מזיוג שניהם, ויהיה מיחס דוד וזרעו כמו שכתוב (ישעי' י"א א') ויצא חוטר מגזע ישי וגו'¹⁸⁷, ואומר (בראשית מ"ט י') עד כי יבא שילה והוא בנו מלשון שליה כי נולד כשאר בני אדם בשליה, ואלו היה רוח אלוהים כדברכם לא יהיה מגזע ישי, ואפי' נתלונן¹⁸⁸ בבטן אשה שהיא מזרעו, ולא היה יורש מלכותו שאין הבנות זרען יורשות בתורה במקום זכר, ודוד בנים זכרים היו לו לעולם.

אמר הנה המזמור (תהלים ק"י) אומר מזמור לדוד נאום ה' לאדוני שב לימיני וגו', ומי הוא זה שיאמר לו דוד המלך אדוני מלבד האלוה, והאיך ישב אדם על ימין האל?

אמר המלך יפה הוא שואל שאילו היה המשיח איש גמור מזרע דוד ממש לא יאמר לו דוד אדוני, ואלו היה לי בן¹⁸⁹ או נכד מזרעי אפי' ימשול בכל העולם לא אומר לו אדוני, אבל ארצה שיאמר לי הוא אדוני וגם שינשק את ידי.

הפכתי פי לפראי פול ואמרתי האתה **היהודי** החכם שמצאת החידוש הזה ונשתמדת בעבורו, ואתה הוא האומר למלך לאסוף לך חכמי היהודים להתוכח עמהם על החידושים שמצאת, וכי לא שמענו דבר זה עד הנה? והלא אין גלח ותנוק שלא יקשה ליהודי זאת הקושיא, והשאלה הזאת מיושנת מאד.

187. הרמב"ם בפירוש המשניות סנהדרין פרק חלק כתב בהיסוד הי"ב שאין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה לבד, אמנם בזהר פרשת שלח קע"ג ע"ב אמרו: מבשרת ציון דא איהי חפציבה אתתא דנתן בר דוד אימא איהי דמשיחא מנחם בר עמיאל כו' [ומצאתי בס' זרובבל שנדפס בבית המדרש ח"ב מעמוד 54 שיזכיר כמו כן משיח בן חפצי בה], ויעוין במאור עינים מר"ע מן האדומים ימי עולם פרק ל"ב וסדר הדורות ח"א ג' אלפים נ"ו ערך עתליה, שהביאו שהנצר היחידי שהותירה המרשעת ההיא משורש דוד הוא יואש ממשפחת נתן בן דוד א"כ מזרעו משתלשלים הדורות שאחריו, אמנם אין לזה הכרח בכתובים ומגמ' הוריות י"א ע"ב מוכח שיואש היה בן המלך אחזיה ובכן מזרע שלמה, ובזכרוני שראיתי מובא כי נתן בן דוד מת בלא בנים (ומשפחת בית נתן המוזכרת בזכריה י"ב י"ב היא משפחה אחרת), ושלמה זכור לטוב שיבם אשתו (ראה סנהדרין י"ח ע"א) ולכן נקטו בזהר בדיוק איתתא דנתן בר דוד אימא דמשיחא ולא נקטו נתן אבוי דמשיחא, ויתכן שבדרכם לכנות בשם לפי המאורע נקראה "חפצי בה" כי החולץ יאמר לא חפצתי לקחתה וההיפוך למיבם שאומר "חפצי בה", והארכתי עוד בזה בהגהותי לזהר שם.

188. [הכוונה כאן אפילו אם לן בבטן אישה; אב"ד].

189. בכ"ס ובד"ק ואלו היה לו בן או נכד מזרעו.

אמר המלך : אבל ענה עליה.

אמרתי ועתה שמעוני, הנה דוד המלך הוא היה המשורר שעשה המזמורים ברוח הקודש ועשה אותם כדי שיזמרו בהם לפני מזבח ה', והוא עצמו לא היה משורר אותם, ולא היה רשאי לעשות כן שאסור לו בדין התורה, אבל היה נותן המזמורים ללויים שישוררו בהם, וכן כתוב מפורש בדברי הימים (א' ט"ז ב'), אם כן על כרחו היה עושה המזמור בלשון שהיה ראוי ללוי שיאמר, ואלו אמר "נאום ה' לי" היה אומר הלוי שקר, אבל ראוי ללוי שיאמר בהיכל נאום ה' לאדוני לדוד שב לימיני, וטעם הישיבה לומר שהקב"ה יגן עליו בימיו ויצילהו ויגביר אותו על אויביו, וכן היה כי הוא עורר חנייתו על שמנה מאות חלל¹⁹⁰ בפעם אחת, היש בפרשים האלה אשר לפניך שיעשה כן בגבורתו, וזה הוא ימין האל, וכן כתוב בדוד (תהילים י"ח ל"ו) וימינך תסעדני, וכן (שם קי"ח ט"ו) ימין ה' עושה חיל ימין ה' רוממה וכתוב במשה רבנו ע"ה (ישעי' ס"ג י"ב) מוליך לימין משה זרוע תפארתו, והוא אמר במפלת פרעה (שמות ט"ו ו') ימינך ה' תרעץ אויב, ועוד כי הכתובים ידברו כן במקומות (שמואל א' י"ב י"א) ואת יפתח ואת שמואל, (בראשית ד' כ"ג) נשי למך, וכן הם כל דברי משה רבנו בתורה, אבל בכאן עכ"פ בהכרח אמר כמו שזכרתי, ודעו כי המזמורים נעשו ברוח הקודש, והם נאמרים על דוד ועל בנו היושב על כסאו, והוא המשיח (כי) כאשר הענין היה בדוד במקצת יהיה במשיח בנו בכללו, כי ימינו של הקב"ה יסעדנו לדוד עד שיגבר על אויביו סביביו ויסיענו למשיח עד שישית כל האומות הדום לרגליו, שכלם אויביו, כי שעבדו בעמו וכפרו בביאתו ובמלכותו, ומקצתם עשו משיח אחר, והנה ראוי לשורר המזמור הזה במקדש בימי דוד ובימי המשיח בנו כי הוא נאמר על כסא דוד ועל ממלכתו.

ענה פראי פול האיק הוא יכול לומר דבר זה, שהחכמים שלהם אומרים שמן המשיח מדבר, שהדברים כפשוטן שיושב לימין האל, והביא הגדה שאומרת¹⁹¹ לעתיד לבא הקב"ה מושיב משיח לימינו ואברהם לשמאלו.

אמרתי גם זו כדברי שכבר אמרתי הכוונה קצתה על דוד ועיקרה בשלימות על המשיח, ובקשתי הספר ונתנו לי. ואמרתי: ראו שהיה גונב הדבר, שההגדה הזאת אומרת לעתיד לבא הקב"ה מושיב משיח לימינו ואברהם לשמאלו ופניו של אברהם מתכרכמות, ואומר בן בני יושב לימינו של הקב"ה ואני לשמאלו והקב"ה מפייסו וגו' הנה בכאן מפורש שאין המשיח אלוה ושאין ישו משיח

190. בכ"ל: שלש מאות, עיין שמואל ב' כ"ג ח' ושם פס' י"ח.

191. מדרש שוחר טוב פ"ח אות כ"ט.

כלל, שאלו היה אלוה לא היה אברהם מתבייש¹⁹² עם האלוה נכבד ממנו ולא היה פניו מתכרכמות (ולא מוריקות) כלל, וכן אומר בן בני ולא בתי, וישו כפי דבריכם לא היה בן בנו של אברהם כלל, והישיבה לימינו במשיח כמו הישיבה לשמאלו באברהם שניהם אנשים גמורים, וכן מוכרח שאין ישו משיח, לפי שאומר לעתיד לבא והחכמים האומרים כן היו אחריו כחמש מאות שנה, אבל פראי פול אוכל ראשו וסופו, ואיננו בוש.

חזר והביא ראיה ממדרש¹⁹³ שאמרו [כתיב] (ויקרא כ"ו י"ב) והתהלכתי בתוכם, משלו משל למה הדבר דומה למלך שיצא לטייל עם אריסו בפרדסו והיה אותו אריס מיטמר מלפניו, אמר לו המלך מה לך ליטמר הריני כיוצא בך, כך עתיד הקב"ה לטייל עם צדיקים לעתיד לבא בגן עדן וצדיקים רואים אותו ומזדעזעין מלפניו והקב"ה אומר להם [לצדיקים] מה לכם מזדעזעין מלפני הריני כיוצא בכם, יכול לא יהא מוראי עליכם ת"ל והייתי לכם לאלוהים ואתם תהיו לי לעם כיון שאמר והריני כיוצא בכם א"כ חזר איש כמותם.

אמרתי כל מה שמביא כנגדו הוא מביא [אם היה מבין] כי זה (המעשה) העתיד להיות ויהיה בגן עדן, וישו לא טייל עם הצדיקים בגן עדן בהיותו איש, אבל בורח כל ימיו מפני אויביו ורודפיו, אבל המדרש הזה הוא משל כמו שמתחיל משלו משל למה הדבר דומה וענינו כי הצדיקים בעוה"ז אינם יכולים להשיג אמתת הנבואה ואינם יכולים לראות בזיו הנקרא גלוריא¹⁹⁴ה כמו שאמר (במדבר י"ב ו') במראה אליו אתודע, ואפי' משה רבנו בתחלת נבואתו מזדעזע שנאמר (שמות ג' ו') ויסתר משה פניו כי ירא וגו', אבל לעתיד (לבא) תהיה נפשם נקי מכל חטא ומכל כיעור, ויהיה להם רשות להסתכל באיספקלריה המאירה, כמו משה רבנו ע"ה שאמר בו (שמות ל"ג י"א) ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו וגו', ואמרו הריני כיוצא בכם על דרך משל שלא יהיו מזדעזעין ויראים, כמו שאינם יראים זה מזה, והוא לשון שאמר הכתוב וכאשר ידבר איש אל רעהו כי לא חזר האלהים איש בהיותו מדבר עם משה, ולשון חכמים היא כמו שאמרו בילמדנו¹⁹⁵ אם תעשה מצותי הרי אתה כיוצא בי¹⁹⁶ וכן לשון הכתוב והייתם כאלהים יודעי, וכן (בראשית ג'

192. [מתבייש אב"ד].

193. מובא בילקוט סוף סימן תרע"ב.

194. Gloria [מראה].

195. לא חפשתי אחר מקומו בתנחומא שלנו.

196. בכ"ל: הריני כיוצא בך.

כ"ב) הן האדם היה כאחד ממנו, וכן (זכרי' י"ב ח') והיה הנכשל בהם ביום ההוא כדוד ובית דוד כאלהים ולא שיהיו שוין בדומה.

חזר אותו האיש וטען כי אמרו בבראשית רבה ורוח אלהים מרחפת על פני המים (בראשית א' ב') זה רוחו של¹⁹⁷ משיח, א"כ אינו איש אלא רוח אלהים.

אמרתי אוי למי שאינו יודע כלום וסבור שהוא חכם ובקי, הנה שם אמרו עוד¹⁹⁸ ורוח אלהים מרחפת זה רוחו של אדם הראשון,¹⁹⁹ אמרו שיהיה אלהי, ומי שאינו יודע מה למעלה ומה למטה בספרים הופך דברי אלהים חיים, אבל הדורש שדרש זהו רוחו של משיח פתר קריא במלכות, ואמר לשון הכתוב בכאן ירמוז בעתידות, ואמר והארץ היתה תהו זו בבל שנאמר (ירמ' ד' כ"ג) ראיתי את הארץ והנה תהו, ובוהו זה מדי שנאמר (אסתר ז' י"ח) ויבהילו להביא את המן, וחושך זה יון שהחשיכו עיניהם של ישראל בגזירות, על פני תהום זו מלכות הרשעה, ורוח אלהים זה רוחו של משיח, באיזה זכות מרחפת על פני המים בזכות התשובה²⁰⁰ שנמשלת למים, הנה המדרש מעביר²⁰¹ ד' מלכיות ומלכות הרביעית שהיא רומא, ואחרי כן מביא רוח אלוהים שהוא המשיח, אדם גמור מלא חכמה מלא רוח אלוהים כמו בצלאל שנאמר בו (שמות ל"א ג') ואמלא אותו רוח אלוהים וגו', ויהושע נאמר בו ויהושע בן נון מלא רוח חכמה, וזה מבואר (דברים ל"ד ט') שעל המשיח העתיד לבא אחר מלכות רביעית אמרו כן, ולא יכולתי להגיד לו ענין המדרש כי הוא רמיזות ידרשו אותם מסמך הלשון, לא שיהיה עיקר הכתוב בזה (וכיוצא בזה) ברוב מקומות של בראשית רבה, כמו שאמר²⁰² ויצא יעקב, אמרתי זה להראות לכלם שאינו יודע בספר שהביא, כי טעה בקריאת²⁰³ הלשון. ועמד המלך ועמדו כולם.

זה ענין הויכוחים כולם [שהיו לי עם פראי פול] לא שניתני בהם דבר לדעתי.

197. במ"ר שלנו (פרשה ב') של מלך המשיח.

198. בב"ר ובילקוט סי' ב' : והארץ היתה תהו זה אדם הראשון.

199. בכ"ל: האם יאמר, ובכ"ס: והנה שם אמרו ורוח וגו' וזהו וגו' זהו רוחו של משיח ובאדם הא' אמר שהוא אלוה ומי שיודה שאינו למעלה מה למטה הופך... ובדא"ד: ועליך נאמר זה הפס' מי שאינו יודע מה וכו'.

200. בדא"ד: התורה שנא' (ישעי' נ"ה א') הוי כל צמא וגו'.

201. בדא"ד : המין הזה הנוח.

202. בכ"ס: שאמרנו בסדר. בכ"ל: שאמר ויצא , ובדא"ד חסר מן ולא יכולתי על אמרתי, ועיין בר"ר סוף פרשה ס"ח שמדבר מד' מלכיות, ועיין ג"כ פי' הרמב"ן ריש פרשת ויצא.

203. בכ"ל: במשמעות.

אחרי כן בו ביום עמדתי לפני אדוננו המלך ואמר ישאר הויכוח, כי לא ראיתי אדם שאין הדין עמו שטען אותו יפה כאשר עשיתי, ושמעתי בחצר כי רצון המלך והדורשים לבא בבית הכנסת²⁰⁴ ביום השבת, ונתעכבתי בעיר ח' ימים, ובבואם שמה לשבת הבאה עניתי לאדוננו המלך כהוגן כראוי כי דרש מאד לאמר כי הוא ישו המשיח.

ועמדתי על רגלי ואמרתי: דברי אדוננו המלך, בעיני נגידי ומעולים ונכבדים שיוצאים מפי נגיד ונעלה ומכובד אין כמוהו בעולם, אבל לא אשבח אותם שהם אמת, כי יש לי ראיות ברורות ודברים מאירים כשמש שאין האמת כדבריו, אבל אינו ראוי לחלוק עמו, אבל דבר אחד אומר שאני תמה מאד עליו, כי הדברים שהוא אומר באזנינו להאמין בישו שהוא משיח, **ישו עצמו** הוא המביא דבר לאבותינו, והוא אשר²⁰⁵ נשתדל לומר אותו להם, **ובפניו הכחשו** הכחשה גמורה וחזקה, והוא היודע והיכול לאמת דבריו יותר מן המלך כפי סברתם שהוא אלוה, ואם אליו לא שמעו לו אבותינו הרואים אותו ויודעים בו, איך נאמין אנחנו ונשמע בקול המלך שאין לו ידיעה בדבר אלא (מפי) שמועה רחוקה ששמע מבני אדם שלא ידעו בו ולא היו מארצו כאבותינו היודעים ועדים [שראו במותם].

אחרי כן קם פראי רמון דיפניא פורטי ודרש בענין השילוש ואמר שהוא חכמה וחפץ ויכולת, ואמר בבית הכנסת וגם המאישטרי הודה בזה בגירונא לדברי פראי פול.

עמדתי על רגלי ואמרתי האזינו קולי יהודים וגוים, שאלני פראי פול בגירונא אם אני מאמין בשילוש, אמרתי לו מה השילוש שיהא שלשה גופים גסים כבני אדם האלוהות, אמר: לא, ושיהיו שלשה (דברים) דקים כגון נשמות או שלשה מלאכים, אמר: לא, או שיהיה דבר אחד נמזג משלשה כגון הגופים הנמזגים מד' יסודות, אמר: לא, אם כן מהו השילוש, אמר החכמה והחפץ והיכולת, ואמרתי שאני מודה שהאלוה חכם ולא טפש וחפץ בלא הרגשה²⁰⁶ ויכול ולא חלש, אבל לשון שילוש טעות גמורה שאין החכמה בבורא מקרה אבל הוא וחכמתו אחד והוא וחפצו אחד והוא ויכולתו אחד. א"כ החכמה החפץ והיכולת הכל אחד, וגם אם היו מקרים בו אין הדבר שהוא אלהות שלשה, אבל הוא

204. בדא"ד מוסיף: להתוכח.

205. בכ"ל: לא (: נשתדל לאמת אותו, בכ"ס: לאמת עצמו.

206. בכ"ס: ולא בלי חפץ.

אחד נושא מקרים שלשה, ואדוננו המלך אמר בכאן²⁰⁷ משל שלמדוהו הטועים, אמר כי ביין ג' דברים גוון²⁰⁸ וטעם וריח והוא דבר אחד, וזה טעות גמורה כי האודם והטעם והריח ביין חלוקים ימצא זה בלא זה כי יש אודם ולבן וגוונים אחרים, כן בטעם ובריח, ועוד כי האודם אינו היין ולא הטעם ולא הריח, אבל עצם היין הוא הדבר הממלא את הכל²⁰⁹ והנה הוא גוף נושא שלשה מקרים חלוקים שאין בו שום אחדות, ואם נמנה כן בטעות על כרחנו נאמר רבוע, כי הדבר שהוא אלוה וחכמתו וחפצו ויכולתו ימנו והנה הם ארבעה, ועוד יש לכם לומר חמוש, כי הוא חי, והחיות בו כמו החכמה, ויהיה גדרו חי חכם חפץ יכול ועצם האלהות חמשה וכל זה טעות מבואר.

אז עמד פראי פול ואמר כי הוא מאמין בייחוד גמורה ועם כל זה יש בו שלוש, והוא דבר עמוק מאד שאין המלאכים ושרי מעלה מבינים אותו.

עמדתי ואמרתי דבר ברור הוא שאין אדם מאמין מה שאינו יודע, אם כן המלאכים אינם מאמינים בשילוש, ושתקוהו חביריו.

ועמד אדוננו המלך וירדו מן התיבה והלכו להם, ולמחר עמדתי לפני אדוננו המלך ואמר לי שוב לעירך לחיים ולשלום, ונתן לי שלש מאות דינרים²¹⁰ ונפטרתי ממנו באהבה רבה, האל יזכני לחיי העולם הבא אמן.

207. כ"ס: בענין השלוש שלמדונו הטבעים אומרים ביין.

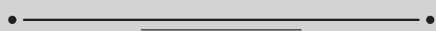
208. בדא"ד: מראה. בכ"ל: האודם.

209. בכ"ל: ואין האודם ממלא את הכלי ולא הטעם והריח.

210. בדא"ד: והוצאתי, בכ"ל: להוצאות הדרך.

אגרות הרמב"ן מארץ ישראל

א

ברכני²¹¹ השם עד כה שזכיתי ובאתי לעכו ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף מפותח פתוחי חותם. מצדו האחד כעין מקל שקד ומצדו השני כעין צלוחית. ובשני הצדדים סביב כתב מפותח באר היטב. והראו הכתב לכותיים וקראוהו מיד כי הוא כתב עברי אשר נשאר לכותיים כמו שנזכר בסנהדרין. וקראו מן הצד האחד שקל השקלים, ומן הצד השני ירושלים הקדושה. ואומרים כי הצורה הראשונה מקלו של אהרן שקדיה ופרחיה. והצורה השני' צנצנת המן. ושקלנו אותה בשולחנות ומשקלה עשרה כסף והם חצי אוקי"א שהזכיר רש"י. וכן ראיתי מן המטבע ההיא בצורות ובכתיבה ההיא חצי משקלה ובו היו שוקלים חצי השקל שהיו שוקלים לקרבנות. והנה נסתייעו לדברי רש"י סיוע גדול כי כפי רבותינו ז"ל והגאונים הפרוטה חצי חכ"ה והדינר ס"ו חכ"ה והם אמרו שהם ס"ו סעודות והרי הוא הדינר שקורין בעכו כואנ"ד שכך הוא שיעורו וכיון דהוא הוא ההשדיג"א שהזכירו הגאונים שהלעוזות בלעגי שפתם אומרים כך וכך קורין לכואנ"ד דינר צורי וכך כותבין בכתובות כונדי צורי כי בצור הקרובה לעכו היו מטביעין אותו ומשקל הדינר הזה ג' אשטרליני"ש. נמצא הסלע י"ב אשטרליני"ש לפי דבריהם ואינם אלא עשרה כדברי רש"י. ולמדו שהגוים הללו הוסיפו עליהם שתות אולי החתיכות הקטנות הנשקלות בכונא"ד הם תוספת וגופו בעצמו כ' גרעיני חרוב ושלוש:

עומדות²¹² היו רגלינו בשעריך ירושלים. בית אלהים ושער השמים. ירושלים הבנויה עיר שחבורה לה יחדיו. עם אותה שבעלייה. ששם עלו שבטים שבטי יה. ששם אבן שתיה שממנה הושתת העולם וממנה השתרגו מוסדות תבל וגבולם. ששם הר המוריה שממנו תצא תורה ותושיה. ההר חמד אלהים לשבתו. ובנה בו בית מנוחתו. ושם הכין כסא מלכותו. ויהי בשלום סכו ומעונתו מבית לדביר קודש הקדשים ששם ארון הברית אדון כל הארץ ובו לוחות כתובים באצבע אלהים שמשם נבואה יוצאה ומתפשטת על נפש תאמי צביה היא החיה אשר תחת אלהי ישראל בנהר כבר. ואדע כי כרובים המה להבא ולשעבר שנים לכרוב מלפנים ולחיצון פני צדק ופני רצון ורוח אלהים בכנפיהם וכבוד אלהי ישראל עליהם. וזה מעשה המכונה. מעון לשכינה ששם היכל הקודש מכון לשמוע אל הרנה ואל התפלה. ולירדים בדמעה. פותח כיון ובו השולחן ועליו לחם הפנים

211. [ראה פירוש הרמב"ן על התורה מוסה"ק, ח"ב עמ' תקז-תקח].

212. [ראה הרב יעקב קאפיל שווארץ, 'תפלה על חרבות ירושלים להרמב"ן – במלואה', ירושון (תשנ"ט), מעמ' תרל"ב].

פנים המאירים בכל מערכה. כי שם צוה ה' את הברכה. שמשם לישראל משאות וארוחות פניו חיים שובע שמחות ושם המנורה הטהורה. אשר אל עבר חכמי ישראל מאירה. בשבעה נרותיה תופיע. והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע. ושם המזבח הפנימי להעלות עליו מקטר קטורת. ועליו גולת הכותרת. בו נפשות הצדיקים צרופות. בעליל עולה כליל ולבית גובה למעלה מן השמים ומשם יתגדל ויתקדש מקום לבית ומקדש למקדש וחצר החיצונה והאריאל. מזבח כפרה לישראל. ששם נעקד אבינו כשה תמים. לטוב לנו כל הימים. ושם הוכן לשיר הלוי דוכן להדר לרומם ולהלל לאלהי השמים. בכנורות ובנבלים ובמצלות ובמצלצלים. ושם יד חזית. לשכת הגזית. בשבעים זקניה וסנהדריה מעוטרת. בשירי קודש ושירי אלהים מפארת ומהודרת. לתבנית מעלה מסודרת. והנשיא נשיא הוא מיוחד. כנגד גוי אחד. ששם ישבו כסאות למשפט ולהוראות. ללכת בתורת ה' צבאות. והי' לעד ולאות כי אלהים יושב בעדתו בקרב אלהים ישפוט ושם הר ציון קדוש משכני עליון ומה ציון הלז. כי רמי קרני בה' ולבי עלז:

(הן אלה קצות שבחי העיר הנזכרת. לתהלה ולשם ולתפארת. ותהלותיה ומעלותיה רבו למעלה נכבדות מדובר בך עיר אלהים סלה):²¹³

ועתה עלי תשתפך נפשי ועל אלו אני בוכיה. כי נשאר העיר שמה ושאהי. בית קדשנו ותפארתנו אשר הללו בו אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמדנו היה לחרבה. וגם חמת אל תנבל בה ימים אין מספר דור הולך ודור בא. הדביר ולפני לפניו היה מעון תנים. וההיכל והר הבית לשמיר ולשית עלו כולו קמשונים. כסו פניו חרולים. ומרעה הוא לכפירים. ואויבנו פלילים. זה מחריב ועוקר את הגבולים. וזה מציב ומקים אלילים. ובאו בו פריצים ומחללים. ואל אל לא יושיע בתוכו מתפללים. כל ערל וטמא בבית תפלה נתן תפלה ובהיכל האלהים ללא אלהים יענוהו זו כחו לאלהו. נשכבה בבשתינו. ותכסנו כלמתינו. כי כל אלו גרמו פשעינו וחטאותינו. והעיר הקודש השחיתו עונותינו. וחללו את המקדש המעון נוח צדק ומקוה אבותינו. על זה היה דוה לבנו. על אלו דאבה נפשנו. וכל ימינו על אדמותינו על נחלת הצבי תזל דמעתינו. ונתכס שק פתיגיל. כי נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל. איכה היתה לשנינה קריה נאמנה. רבתי בגוים ועליונה שרתי על המדינה. העיר היונה יונה תמה. ברה כחמה יפה כלבנה. מקושרת מור ולבונה. עיניה יונים על אפיקי מים. ואורה כשמש בחצי השמים. ומתוק האור וטוב לעינים. בעברת ה' צבאות רעתם. לבשו שמים קדרות ושק הושם כסותם. ואל ארץ יביט משמים נזנח. והנה צרה וחשיכה מעוף צוקה ואפילה מנודח. והיה אור ישראל לאש בקרבה. וקדושו ללהבה. ואכלה ובערה כל הדרה ויקרה. והיתה מעי מפלה:

213. [ראה ישורון שם, עמ' תר"ח].

אללי לי ירושלים עיר ואם בישראל. דדיך ירוו בכל עת חלב ודבש ושמן וצרי. ועתה חמת תנינים יינך וראש פתנים אכזרי. אהה! אמי הכרע הכרעתי. ואת היית בעוכרי ושופכי דמי דמעתי מעלותיך ורוממותיך. וראיתי הריסותיך ושוממותיך. היית עטרת תפארת ביד ה' וצניף מלוכה גאון כל צבי אוצר כל חמדה אבן פנת יקרת. ועתה הכל נכרת. ביום ההוא קראו לך ירושלם כסא ה'. ובך כל מעיני ושם העיר מיום ה' שמה. ועתה חרפה וגדופה. מוסר ושממה. ובתוכחות חימה כערים אשר הפך ה' למלח וגפרית. ושב וזעם על ארץ הברית. והיא מחוללה מפשעינו וחטאתינו. מדוכאה מעונותינו. וה' הכריע בה את עון כולנו. ובחבורתה נרפא לנו. אבל היא אשר כילתנו. ומעל שולחן האב הגלתנו. אל ארבעת שפתיו הרעים כעל כל אשר גמלנו:

ירושלים השדודה. ובנותיה אשר היו ערי המעודה לתורה ולתעודה. תחת אשר היו בך אלפים ורבבות רכב אלהים אלפי שנאן ה' בם ואשרי מי שלא ראן היום הזה ראיתי בך קדושה חזות קשה **מצאתי בתוכך איש יהודי נגש ונענה והוא צבע ובוז ישבע ואליו יאספו בביתו בין גדולים וקטנים אם ישלמו מנין עדה שאין לה ענין. לא מקנה וקנין. עם עני ודל ורש ומסכן הלך ואביון.** ופרי הארץ לגאון ולתפארת ופריה ותבואתה מרובה. **ועדיין היא זבת חלב ודבש ליושבים בה.** דימיתך הורתי ליולדת **שמת בנה בחיקה והחלב בשדיה למכאובים. ותניק את גורי הכלבים.** ואם כל זה מאסו בך עוגבים. ושממו עליך אויבים. ובמרחקים יזכרוך ויתפארו בעיר הקדושה. לאמר לנו נתנה למורשה. וכאשר יבואו אליך ומצאו כל מחמדי עין. יברחו כמפני חרב ורודף אין. ורבה העזובה בקרב הארץ השמנה והרחבה כי הם אינם הגונים לך וגם את אינך ראויה להם לא מהם ולא מהמונם! עיר תהלה תחת היותך גילה. ועמך משוש בתחלה. ראיתי היום יושבך נאנחים ונאנקים והמה נמקים. כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים. למלאות דבר ה' אשר דבר. "והשמותי אני את הארץ ושממו עליה אויביכם היושבים בה".

אני הגבר ראה עני. **גליתי מעל שולחני** הרחקתי אוהב ורע. כי ארך המצע מהשתרע. הייתי נזיר אחים. כמדבר מלון אורחים. **עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי. ושם הנחתי רוחי ונשמת. עם הבנים והבנות אשר כנפשי. ועם הילדים אשר טפחתי ורביתי על ברכי.** הם ראשית דרכי הם לי הנאהבים והנעימים. והיו עיני ולבי שם כל הימים. וכבוד החברים כצפעוני ישך מיודעי מחשך. ונקל זאת וכל יקר ראתה עיני להבזות. טוב לי יום בחצריך. לבקר בהיכלך החרוב ומקדשך השמם לחזות. לרצות אבניך ואת עפריך לחונן. ועל חרבותיך לקונן. כי עפריך בפי צוף ופנג. ובכיתי עליך במר נפש מספד מר ובבכי אתענג. ויהי כהרימי קולי ובקרעי בגדי מעילי אז ינוח לי כי **ביום תשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרים ושבע באתי בעיר החרבה ושוממה מבלי בניה.** והיא יושבת וראשה חפוי.

וקראתי עליה כראוי. "ציון מדבר היתה ירושלים שממה" ואצל העיר כנגד הפתח קרעתי עליה. ובבואי כנגד הבית הגדול והקדוש קראנו בבכיה רבה. "בית קדשינו ותפארתינו אשר הללוך אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמדינו היה לחרבה" וקרענו קריעה שניה. בתאניה ואניה. וקראנו במקום מזמור קינה. לאמר אלהים באו גוים בנחלתך טמאו את היכל קדשך שמו את ירושלים לעינים נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים בשר חסידיך לחיתו ארץ שפכו דמם כמים סביבות ירושלים ואין קובר. היינו חרפה לשכנינו. לעג וקלס לסביבותינו. עד מה ה' תאנף לנצח תבער כמו אש קנאתך. שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו אל תזכר לנו עונות ראשונים מהר יקדמונו רחמך כי דלוננו מאד עזרנו אלהי ישענו על דבר כבוד שמך. והצילנו וכפר על חטאתינו למען שמך. למה יאמרו הגוים איה אלהיהם יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך תבוא לפניך אנקת אסיר כגודל זרועך הותר בני תמותה והשב לשכנינו שבעתים אל חיקם חרפתם אשר חרפוך אדני. ואנחנו עמך וצאן מרעיתך. נודה לך לעולם לדור ודור נספר תהלתך. עורי עורי לבשי עצבך ובגדי אלמנותך. ירושלים עיר הקודש צאי וידיך על ראשך. ובא אל אלהיך ואישך כי הוא אדוניך. והשתחוי לו ואת מנת חלקו ונחלת חבלו אשת נעורים ואהבת כלולות. ודרשי לפניו תהלות. לכת עדתך אחריי במדבר לא דרך ולא מסלות. מקוטרת מור ואהלות. מעלת זבחים ועולות. ועונה לו במחולות. את הנוראות ואת הגדולות. להודות להלל לשבח לפאר לרומם ולהדר ולעלות למרום על כל ברכות ותהלות. המרוצה בתחנונים ותפלות. ומרבה כפרות סליחות ומחילות. ואשר עשה עמך כל הימים את החסד ואת הרחמים. שאי אליו כפים. ושפכי לבך כמים. עד מתי אתה לא תרחם את ירושלים. השכחת חנות. ולא תזכור ראשונות? אשר שמת במדבר דרך בישימון מעינות. להשקות גאולך אשר תוכו לרגלך. ועליהם פרשת עננך למסך בקול רנה ותודה המון חוגג יעבור בסך. אם קצפת רחמים. דברים טובים דברים נחומים. שכבר עשית לעולמים. ולא תדרוש דמים. דם נפשות אביונים עגומים. צדיקים ותמימים. אשר לשמך הערו למות נפשם. ותחת החרב נתנו ראשם. אחריך ישאגו ועליך הורגו כל היום. יקריבו לפניך עולה וזבחים וזבחי אדם. ויעשו לריח ניחוחים. את הראש ואת הנתחים. והם ששים ושמחים. זה יאמר לה' אני. ולצור ישראל בראני. אקריב את עצמי וחלבי ודמי ונתחי וראשי. ואתן בכורי פשעי פרי בטני חטאת נפשי. ונפשם מתעלסת בדמיה מתבוססת מאבות לבנים. מורשה מסיני לעשות נפשם שלמי נדבה לרצון להם לפני ה' והדבקים בה' חיים. נתתם נבזים ושפלים בגוים. ואותם לוחמים כל עמים רבים. עורם מעליהם הפשיטו זה עובד וזה מכרכר ומפזז מכת אויב הכיתם בכל מכה מאד קשה וארוכה ובכל מוסר אכזרי. מזי רעב ולחומי רשף וקטב מרירי. ועוד בחיים חייתם לך נצמדו. ובמותם לא נפרדו. אשורי ה'

במעגלותיך תמכו. כי מעיר הקדש נקראו. ועל אלהי ישראל נסמכו. אומרים אמור למנאצי ואל לוחצי ומוחצי. לא נואש לבבנו מהגואל. ולבנות הבית והאריאל. כי זאת לפנינו בישראל. שבשפלינו זכר לנו. לא מאסנו ולא געלנו. וכי אשב בחשך בבל וידי זרובבל יסדו הבית לבנות ליום קטנות כך מעולם ועד עולם כאשר יבשו עצמותינו פותח את קברות מתינו מבטן שאול אליו יקראו ישלח רוחו ונבראו מן המכוסים תולעה ותחתם יוצע רמה וחדש פני אדמה לא אבדה תקותנו באבוד הגוים ולא נגזרנו לנו בשוב העפר על הארץ כשהיה כי לא קצרה יד ה' מהושיע. ברכת אובד אליו תבוא ונפש נענה ישיב. וכל תפלה וכל תחנה לפניו יגיע. ומשפטינו לאור עמים ירגיע. כזאת וכזאת דברו ובשמך יתחזקו. כי אחריך דבקו. כאשר נאקות חלל ינאקו אליך יצעקו. המון מעיך ורחמיך אליהם יתאפקו. העל אלה לא תפקוד נאום ה' ואם בגוי אשר כזה לא תרחם? שוב מחרון אפך והנחם. למען ציון לא תחשה. ולמען ירושלים לא תנשה. כי לרחמיך עיניהם תלויות. ולהם עליך ראיות וזכיות מגדל דוד בנוי לתלפיות. שטרות חתומות עדים נאמנים ושבועות קיימות. בשמך המיוחד. דברי הנביאים פה אחד. כולם נתנו לנו קץ וזמן. ועד בשחק נאמן. כי לא לנצח ישכח ציון. והבית היוצא מבית המלך העליון. נכון יהיה בראש ההרים ונשא מגבעות. והאל לנו ה' למושעות. כי לקץ הימין אל תניחנו. אל לארך אפך תקחנו. וחיש לנו עתידות. כי פנינו אליך מועדות. ואנחנו היודעים ועדים. כי אין קץ לפני רחמיך ולא מועד מועדים. כי ארכו לנו הימים והזמנים ועידן עידנים. רבת שבענו בהם מרורות פתנים. רבת שבעה לה נפשנו הלעג השאננים. הבוז לגאיונים. מן אזי עבר על נפשנו המים הזדונים. מחרון אפך תשוב וראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב ככתוב למה לנצח תשכחנו תעזבינו לאורך ימים. השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם ברוך אתה ה' גואל ישראל. אבינו הרחמן. לא יתום ישראל ולא אלמן. כי רחמיך עליהם במקומן. בכל עת וזמן. ובית עבדך זה **משה בר נחמן**. הבא לראות עירך ומקדשך בחרבנך. ובקרעו בגדיו ומעילו בוכה ומתאבל. אליך ישתחוהו ואליך יתחנן. שיזכה ויראה דבירך והיכלך איליך ואולמך בבנינך. עינינו תראינה ירושלים נוה שאנן. וערי יהודה בתקונן. בשוב ישראל לנויהם וכהנים לעבודתן ולוים לדוכנן. שנאמר וברא ה' על כל מכון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ועשן. ועל כל כבוד חופה לשכינתך ועוזך בבית מקדשך ולא יכרת מעונך. וזה עבדך יושב בסתרן. ובצל שדי יתלונן. ברוך אתה ה' שומע תפילה אמן ואמן סלה ועד זמן:

זאת²¹⁴ האגרת ששלח הרמב"ן בהיותו בארץ ישראל לבנו "יהודא" לקשתיליא, בהיותו בנו עומד לפי המלך²¹⁵.

214. [ראה כתבי הרמב"ן, מוסה"ק ח"א, מעמ' שסט].

ב

כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מיסרך, יברכך וישמרך, ישמרך מן החט ישמרך מן העונש, הנה אדונינו דוד המלך ע"ה הוליד בן חכם ונבון אשר כמוהו לא היה לפניו ולאחריו לא קם כמוהו ועוד אמר ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ובנפש חפצה כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות הוא מבין אם תדרשנו ימצא לך ואם תעזבהו יזניחך לעד, ואתה בני תמדוד עצמך כנגד שלמה ותמצא שאתה רמה ותולעה רמש מרמש אתה ואעפ"כ אם תדרשנו יגדלך ומעלה מעלה יעלך ואם תעזבנו יזנח ויעזוב אותך.

בני הוה זהיר בק"ש שחרית וערבית ותפלה ג' פעמים ביום, על אכילתך תברך לפניה ולאחריה כמשפט, בני על כל פנים תקרא הסדר בכל שבת ושבת, ויהיה לך חומש מדוקדק ויהי עמך בכל אשר תלך ולא ימיש מפיק והגית בו יומם ולילה, בני השלך על ה' יהבך והדבר המוכן והמזומן לפניך תחשוב אותו מרחוק מאוד ממך. ודע שאין פיק שלך ואין ידך בגבולך, אלא הכל ביד אלהים לעשות, תן לבבך תמיד אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו ואם ה' יבנו שוא עמלו הורסיו, ואם ה' לא ישמור עיר שוא שקד שומר ואם ה' ישמור עיר חנם טרח שומר²¹⁶.

ודע כי החכמים הראשונים השוו המלך והאש²¹⁷, השמר לעמוד בחצר באימה וביראה ובמוסר, ומן הבנים תזהר מאד לבלתי בא בעקבותם כלל.

דע כי אלהינו שונא זימה הוא²¹⁸ ולא מצא בלעם הרשע להכניע את ישראל רק בבנות מואב, שכל הזונה עם בנות העמים מחלל בריתו של אברהם אבינו ע"ה שזו היא כוונת המילה²¹⁹, ומוציא עמו מכלל ישראל שהם עם אלהי אברהם, ונקרא מועל באלהים שנאמר אנחנו מעלנו באלהינו ונשב נשים

215. נדפס במ"ע המבשר – הנשר שנה ב' גליון י"א צד 61 ע"י החכם ב"ג מכת"י פאריז מספר 224, וראה ברעיון [REJ] כך ה' צד 115.

216. כסגנון רבנו בתפלתו ליורדי ים: אם ח"ו ה' לא יעשה נס, שוא עמלו בתורן ובנס ואם ברוב רחמיו וחסדיו לא יגין, ח"ו שוא שקדו האומנין והמנהיגין.

217. רמז למבחר הפנינים שער המלך: נמשל המלך באש, אם תרחק ממנו תצטרך אליו ואם תקרב אליו ישרפוך.

218. סנהדרין ק"ו ע"א.

219. ראה במורה נבוכים ח"ג פרק ל"ה והארכתי בהגהותי שם. [לא זכינו להגהות רבינו על מורה נבוכים אב"ד].

נכריות מעמי הארץ. ונקרא אשם שנאמר ויקם עזרא הכהן ויאמר אליהם אתם מעלתם ותושיבו נשים נכריות מעמי הארץ להוסיף על אשמת ישראל, ונקרא פושע שנאמר כי הרבינו לפשוע בדבר הזה, ונקרא בוגד ותועבה ומחלל קודש ה' אשר אהב, ובעל בת אל נכר יכרת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה מאהלי יעקב שהם המגוישים מנחה ועובדים את השם הנכבד והנורא מדה כנגד מדה מוליד בנים לאלהים אחרים והשם צבאות יכרית אותו מהיות לו זרע עובדי ה' הם פושעי ישראל בגופן והב"ה ישיב עליהם אופן.

בני בכל עת תזכור אותי ותהיה דמות דיוקני לנגד עיניך²²⁰, ואל תסור מלפניך, וכל דבר אשר ידעת כי אני מואס בו לא תאהב אותה לעשות עמי, תמיד תהיה שמור מצותי וחיה, יכון תמיד על שפתיך מקרא שכתוב כי גר אנכי בארץ אל תסתור ממני מצותיך. והאל הטוב והמטיב ירבה שלומך ויארץ בנעימים שנותיך ויגדל כבודך והודך כחפצך וכחפץ אביך זה ילדך.

משה בר נחמן ז"ל

220. ראה אשר הארכתי בראש ספרי תולדות מרן המהרש"א (לבוב תרע"ב).

"חכם לב יקח מצוות"

להצלחת

משה בן יעקב וסולטנה

ואסתר בת אפרים ומרים

והצלחת הילדים הנכדים והנינים

לבית משפחת בן עמי

"והעלה ארוכה ומרפא"

לרפואת

ראובן מיכאל בן מרים

יהי רצון שישלח לו הקב"ה רפואה שלמה

בתוך שאר חולי ישראל

"לזיכרון עולם לפני ה' תמיד"

לעילוי נשמת

גרשון יוסף בן משה צבי
למשפחת נדיבי.

"לזכר עולם יהיה צדיק"

לעילוי נשמת

שושנה רייזל

בת ר' מרדכי

"לזיכרון עולם לפני ה' תמיד"

לעילוי נשמת

מנס בן זלמן מאיר

חיים שלמה בן אברהם יהודה

עטקה רחל בת יצחק

זהרה בת דוד נגר הלוי

יצחק בן אברהם טוש מדר

לע"נ ההורים היקרים

אבי מורי ר' יוסף אוחנונה זצ"ל

בר רחל

מרת אימי פרחת אוחנונה ז"ל

בת מימה

ת.נ.צ.ב.ה.

"לזיכרון עולם לפני ה' תמיד"

לעילוי נשמת

הודיה בת נאוה

נפטרה בט"ז במרחשוון תשע"ט

הוקדש ע"י מרדכי מיטש

"א-ל נא רפא נא לה"

לרפואת פנחס בן חנינה

רפואה שלמה בתוך שאר חולי ישראל וכו'

"חכם לב יקח מצוות"

ברכת ה' לזכות אברהם משה בן יעקב ובנימין אליהו בן יעקב ומשפחתו
בעבור תרומתם הנדיבה,
יהי רצון שימלא ה' משאלות ליבם לטובה

"א-ל נא רפא נא לה"

לרפואת פרימט פרומה בת בלה ומלכה בת פייגה
הי רצון שישלח הקב"ה רפואה שלמה
בתוך שאר חולי ישראל וכו'